

ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΛΟΦΡΕΝΑΣ ΚΡΗΣ, ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ Β'
ΚΑΙ Η ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΝΩΣΙΝ ΤΗΣ ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ
ΑΝΤΙΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ

Εἰς τὸ ἐν συνεχείᾳ μελέτημα ὠρμήθην ἀπὸ τὴν ἀπλῆν διαπίστωσιν τοῦ τόπου καταγωγῆς τοῦ βιβλιογράφου καὶ ἱερέως τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ ἰε' αἰ. *Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ*. Ἐπειδὴ ὁ ἐν λόγῳ ἐσχετίζετο μετὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου *Μητροφάνους Β'*, ἡ ἔρευνα ἐπεξετάθη ἀναγκαίως καὶ εἰς αὐτόν. Ἐποδειχθέντων δὲ καὶ τῶν δύο Κρητῶν, τοῦ πρώτου ἀσφαλῶς καὶ τοῦ δευτέρου κατὰ συμπερασμόν, καὶ ἐπειδὴ ἡ μεταξὺ των ἀλληλογραφία ἀφεῶρα οὐχί, ὡς ἐνομιζέτο πρὶν, εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἀθηνῶν ἀλλ' εἰς τὴν τῆς ὑποδοῦλου εἰς τοὺς Ἐνετοὺς Κρήτης, ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα ἦλθεν ἡ ἔρευνα τῶν ἐν Κρήτῃ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ δὴ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἐκεῖ δρασάντα ἐντόπια καὶ μὴ πρόσωπα, τὸν δικαιοφύλακα Παῖσιον, τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλην, τὸν Ἰωσήφ Μεθώνης, προχρηματίσαντα πρωτοπαπᾶν ἐν Κρήτῃ κ.ἄ. καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ κρητικοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀντίδρασιν εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῆς οὐνίας ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς νήσου, συνεπικουρουμένων καὶ ὑπὸ τῶν πολιτικῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι τὸν ὀρθόδοξον κληρὸν ἔβλεπον ὡς τὸν κυριώτατον τῆς Γαληνοτάτης ἐχθρόν.

Ἀσφαλῶς οἱ χρόνοι κατὰ τοὺς ὁποίους ζῶμεν δὲν εἶναι πρόσφοροι δι' ἀναδρομικὰς δογματικὰς συζητήσεις, οἷαι αἱ περὶ τὰ μέσα τοῦ ἰε' αἰ., οὐδ' εἰς αὐτὰ τὰ πιστὰ τέκνα τῆς Ἁγίας ἡμῶν Ἀνατολικῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Μολονότι δ' ἡ σύμπραξις τῆς ὅλης Ἐκκλησίας ἐπιβάλλεται σήμερον καὶ ὁ περιορισμὸς τῶν ἀναμοχλεύσεων τῶν κατὰ τὸ παρελθὸν συγκρούσεων, ὅμως δὲν νομίζω ὅτι ἡ διαφώτισις τῶν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους προσώπων καὶ γεγονότων ἀντιμάχεται τὴν ποθητὴν σύμπραξιν. Ἡ ἱστορία, φέρουσα εἰς φῶς τὰς ὑπερβολὰς καὶ τὴν κακὴν διαχείρισιν τοῦ ὅλου ζητήματος ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, συμβάλλει εἰς τὴν δικαίωσιν τῶν ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας πίστεως ἀγωνισαμένων καὶ εἰς τὴν ἀποφυγὴν μελλοντικῶς πάσης ἀτασθαλίας. Δι' ἡμᾶς δὲ ἡ ἱστορικὴ δικαίωσις ἐνέχει μείζοντα σπουδαιότητα, ἀφοῦ οἱ ὀρθόδοξοι κληρικοὶ ἦσαν πρὸ παντὸς συνειδητοὶ Ἕλληνας τῶν παλαιολογείων χρόνων καὶ πρὸ παντὸς ἄλλου ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν των εἰς ἀπώλειαν βαδίζοντος ἔθνους. Δι' αὐτὸ μετὰ τῆς αὐτῆς κατανοήσεως ἀποβλέψαντες πάντοτε καὶ πρὸς τὸν Δ. Κυδώνην καὶ τὸν Ἰωσ. Βρυννιον, καὶ πρὸς τὸν Μητροφάνην Β' καὶ τὸν

Σχολάριον, διαφοροποιούντες βεβαίως αὐτοὺς κατὰ τὴν δρᾶσιν καὶ τὴν τοποθέτησιν, δὲν θέλομεν πλέον μεταχειρισθῆ βαρεῖς χαρακτηρισμοὺς ἀμφισβητήσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν φιλοδυτικῶν. Τοῦτο καὶ ἂν δὲν ἐγράφετο ἐνταῦθα, πιθανῶς δὲν θὰ ἦτο σκοτεινὸν εἰς τὴν παροῦσαν μικρὰν ἐργασίαν τὴν ὁποίαν ἠδύκλυσε μακρὰ οἰκείωσις πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα, ἰδίᾳ τῆς Κρήτης, καὶ συχνὴ ἀναστροφή πρὸς τὰς πηγὰς τοῦ ἰε' αἰῶνος.

Διὰ τὰ εἶμαι σαφὲς εἰς τὸ θέμα μου, ἔκρινα καλὸν ἐν τέλει τῆς ἐργασίας μου ν' ἀναδημοσιεύσω ἐκ τοῦ ΝΕ τὴν τε πρὸς τοὺς Κρητὰς ἐγκύκλιον τοῦ πατριάρχου Μητροφάνους περὶ μνημοσύνου τοῦ τε πάπα καὶ τοῦ πατριάρχου καὶ τὴν εἰς αὐτὴν ἀπάντησιν τοῦ ἐπέχοντος θέσιν πρωτοπαπᾶ Μιχαήλ Καλοφρενά. Τοῦ τελευταίου τούτου κειμένου ἔκρινα περιττὴν πλέον τὴν διπλωματικὴν δημοσίευσιν, δι' ὃ ἀνασυνέταξα μὲν τὸ ὑπόμνημα, ἀποκατέστησα δὲ τὴν ὀρθογραφίαν. Ὁ θέλων νὰ διαπιστώσῃ τὸ ὀλιγογράμματον τοῦ Καλοφρενά, τὸ ὁποῖον ἄλλως τε φαίνεται ἐκ τοῦ λεκτικοῦ τῆς συντάξεως καὶ τοῦ ὕφους, δύναται νὰ καταφύγῃ εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου δημοσιευθέντα καὶ ἀνατυπωθέντα κείμενα, τόσον τὰς ἐπιστολάς, ὅσον καὶ τὰ σημειώματα εἰς κώδικας.

Τέλος ὅπου ἠδυνάμην νὰ μὴ ἐκταθῶ, περιώρισα τὴν διαπραγμάτευσιν εἰς τὰ χαρακτηριστικώτατα, ἀπέφυγα δὲ νὰ ἐπαναλάβω ὅσα ἤ ἔφευρα, τοῦ σεβ. φίλου καθηγητοῦ G. Hofmann ἰδίᾳ, ἔφευρον εἰς φῶς.

Α' Ο ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΛΟΦΡΕΝΑΣ ΚΡΗΣ ΚΑΙ ΟΥΧΙ ΑΘΗΝΑΙΟΣ ¹

Πρῶτος ἐκ τῶν Ἑλλήνων παλαιογράφων ἐπεσήμανε τὸν Μιχαήλ Καλοφρενάν ὁ Ἰωάννης Σακελίων εἰς τὴν Πατριακὴν Βιβλιοθήκην του, περιγράφων τὸν πατριακὸν κώδικα VM' τοῦ 1421 ἔτους, περιέχοντα ἔργα τοῦ Ἰωσήφ Βρυννίου. Ἐκεῖ ὁ Καλοφρενάς εἶχε γράψῃ τὸ ἀκόλουθον δίστιχον :

*Ἐληξαν ἀρχὴν, δάκτυλοι τρεῖς καὶ γόνυ,
ὄμματα, γραφίς, νοῦς, πτυχαί, μέλαν, σίχοι ².*

Εἶτα περιέγραψε κώδικα, τὸν 255 σαββαϊτικὸν τοῦ 1449 ἔτους, περιέχοντα ἔργα τοῦ Ἰω. Ζωναρά, Νικηφ. Καλλίστου Ξανθοπούλου κ.ἄ., ὁ Ἄθαν. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ὁ ὁποῖος καὶ ἐδημοσίευσεν τὸ ἐπόμενον τοῦ βιβλιογράφου τούτου σημείωμα :

¹ Τὸ τμήμα τοῦτο ἀνεκοινώθη εἰς συνεδρίαν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας τὴν 14 Νοεμβρίου 1951.

² Πατριακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθ. 1890, σ. 199.

† Χρηστών ἀπάντων Χριστός ἀρχὴ καὶ τέλος
 ἀπαλλαγέντι τοῦ πονεῖν ἐν τῷ γράφειν,
 ἀπαλλαγὴν ἔπειτα αὐτῷ πλημμελημάτων
 † Μιχαὴλ θύτης τε παράσχου ρῶσιν, Χριστέ μου.
 Καλοφρενᾶς ἐπίκλειον ἐγνώρισμαί τοῖς πᾶσιν.
 ἀμθ' ἰουλλίω κθ' τέλος¹.

Ἐσημείωσε δ' ὁ Ἄθ. Π. Κεραμεὺς ὅτι φύλλον τοῦ κώδικος τούτου εὐρίσκετο εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Μόσχας καὶ ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς εἶχε γράψει ἀκόμα τὸν 239 Paris. Gr. τοῦ 1422 ἔτους, περιέχοντα ὑπόμνημα Ἄνδρέου τοῦ Καισαρέως εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν². Τὸ εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον κώδικα σημείωμα λέγει «ἔτος ,ςϷλα' ὀκτωβρίω θ', Μιχαὴλ θύτου Καλοφρενᾶ πόνος»³.

Τὸ ἐπόμενο ἐτος (1892) ὁ Δημ. Γρ. Καμπούρογλου κατεχώριζε⁴ σημεῖωμα ἐπιστολιμαῖον τοῦ Σπ. Π. Λάμπρου, ἀπευθυνθὲν πρὸς τι μέλος τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας Κ α λ ι φ ρ ο υ ν ᾶ⁵, εἰς τὸ ὅποιον τὸ πρῶτον σχετίζεται ὁ ἡμέτερος βιβλιογράφος πρὸς τὴν ἀθηναϊκὴν οἰκογένειαν καὶ πρὸς τὸν Διονύσιον Καλοφρενᾶν «ὅστις ἀναφέρεται ἐν τινι καταλόγῳ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ Μοροζίνη ὅτε ἐσκορπίσθησαν οἱ Ἀθηναῖοι, ἐν Γαστούνη Ἀθηναίων (1691)»⁶. Ἐγνώριζεν ἤδη ὁ Σπ. Λάμπρος τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Μιχαὴλ τούτου Καλοφρενᾶ καὶ συσχετίζων τὸ ἐπώνυμόν του πρὸς τὸ τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας, ἐθεώρησεν αὐτὸν Ἀθηναῖον! Τοῦτ' αὐτὸ συνέβη καὶ ἐν συνεχείᾳ, ὅτε, καταγράφων ὁ αὐτὸς Σπ. Π. Λάμπρος 54 Ἀθηναίους βιβλιογράφους καὶ κτήτορας κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας⁷, κατέλεξε μεταξύ αὐτῶν ἕβδομον ὡς Ἀθηναῖον τὸν Μιχαὴλ Καλοφρενᾶν, ὡς βιβλιογράφον τῶν ἤδη προσημειωθέντων

¹ IB' A', 1891, σ. 323.

² IB' B', 1894, σ. 736.—H. O m o n t, Les manuscrits grecs datés des XV et XVI siècles de la Bibl. Nat. et des autres bibl. de France, Paris 1892, σ. 6.—T o ὄ ἄ ὑ τ ο ὄ, Inventaire Sommaire I, 1883, σ. 27.

³ Πρβλ. Λάμπρου, «Ἐπετηρίς Παρνασσῶ» Γ', 1902, σ. 218.

⁴ Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων Γ', ἐν Ἀθήναις 1892, σσ. 241 - 242.

⁵ Ὡς πρὸς τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ἐπωνύμου, σημειώτεον ὅτι ὁ Γ. Κ. Γαρδίκας, ΠΑΕ 1920, σ. 55, συνεσχέτισε τὸ ἐπώνυμον τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας πρὸς τὸν ἐπὶ Ἀντωνίωνων ἐπώνυμον ἐν Ἀθήναις ἄρχοντα Μᾶρκον Αὐρήλιον Καλλιφρονα, μετὰ τινος ἀληθῶς ἐνδοιασμοῦ: «ἴσως ἐντεῦθεν καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκογενείας Καλλιφρονᾶ». Εἶτα ὁ Ἄντ. Χατζῆς, Ἀθηναϊκὰ ὀνόματα ΝΕ 19, 1925, σσ. 318 - 326, ἐν σσ. 318 - 319, τὸ Καλλιφρονᾶς ἐτυμολογεῖ ἐκ τοῦ καλή + φρένα, ὅπου ἡ λέξις φρένα (ἡ) δημόδης, παράγει δ' οὕτω Καλοφρενᾶς > Καλιφρονᾶς.

⁶ Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 242.

⁷ «Ἐπετηρίς Παρνασσῶ» Γ', 1902, σσ. 159 - 218. Καὶ εἰς ἴδιον φυλλάδιον ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 62.

κωδίκων Paris. Gr. 239, πατμιακοῦ 440 και ἱεροσολυμιτικοῦ 255¹. Ὅμοίως μετὰ διετίαν ὁ ἀείμνηστος Λάμπρος, προσάγων Συμπληρώματα εἰς τοὺς Ἀθηναίους βιβλιογράφους καὶ κτήτορας κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας², προσέθηκεν εἰς τοὺς γνωστούς κώδικας τοὺς γραφέντας ὑπὸ τοῦ Καλοφρενᾶ τούτου καὶ τὸν Ambrosianus Gr. B 128 sup., ἐν φ. 337ν ἔχοντα τὸ σημεῖωμα «*αὐλᾶ φεβρουαρίου ιη. † Οἱ δὲ ἀναγινώσκοντες μὴ μέμφεσθε ἀλλ' εὐχεσθε τῷ γεγραφότι· θεοῦ γὰρ μόνον τὸ ἀσφαλὲς τοῖς δὲ μέροσι καὶ λάθος· διὰ χειρὸς Μιχαὴλ ἱερέως τοῦ Καλοφρενᾶ*». Παρετήρησε δ' ὁ Λάμπρος ὅτι πιθανὸν ὁ αὐτὸς βιβλιογράφος ἔγραψε τὸν τῆς Vallicelliana B 1218, ὅπου φ. 174r εὗρηται

† ἔληξαν ἀθῆν, δάκτυλοι τρεῖς καὶ γόνυ,

ὄμματα, γραφίς, νοῦς, πτῆχαι, μέλαν, σίχαι

ἐπίγραμμα ἀπαντῶμενον ἤδη εἰς τὸν VM' πατμιακὸν κώδικα.

Ἄλλ' ἐκτενέστερον διέλαβεν ὁ Λάμπρος περὶ Καλοφρενᾶ εἰς ἴδιαν μελέτην ὅπου ἐδημοσίευσεν τὴν ἀλληλογραφίαν του³. Ἐκεῖ συνεσχέτισεν αὐτὸν πρὸς τὸν οἰκομ. πατριάρχη Μητροφάνην καὶ πρὸς ἄλλα πρόσωπα, περὶ ὧν κατωτέρω, ἐξεκίνησε δὲ ἀπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ὁ Καλοφρενάς ἦτο Ἀθηναῖος. Τὴν αὐτὴν ἄποψιν διετύπωσε καὶ ἀλλαχοῦ⁴, ὅπου καὶ ἀνεδημοσίευσεν τὴν ἀλληλογραφίαν⁵. Ἐπόμενον ἦτο ὅτι τὸ πρᾶγμα θὰ ἐπέδιδε καὶ ὅτι μελετητῆς ὡς ὁ *Johannes Dräseke*⁶, ἱστορικὸς τῆς ἀξίας τοῦ *W. Miller*⁷ θὰ ἐπανελάμβανον τὴν ἄποψιν ταύτην, καθὼς καὶ οἱ γράψαντες τὰ περὶ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ εἰς τὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ μας λεξικά *Π. Ν. Παπᾶς*⁸ καὶ *N. Α. Βέης*⁹.

Καὶ ἐὰν μὲν ἦτο ὁ ἱερεὺς Μιχαὴλ Καλοφρενάς Ἀθηναῖος ἢ κατήγετο ἐξ ἄλλης ἑλληνικῆς γῆς, μικρᾶς σημασίας θὰ ἦτο τὸ πρᾶγμα. Ἀλλ' ἡσχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν οἰκομ. πατριάρχη Μητροφάνην τὸν Β', ἐνωτικὸν ὄντα καὶ τὸ πρὸς αὐτὸν γράμμα του καὶ ἡ ἐν αὐτῷ ἀναφορὰ λατίνου μητροπολίτου

¹ «Ἐπ. Παρν.» Γ', 1902, σσ. 176 καὶ 218 (=σσ. 20-21 καὶ 62 τοῦ φυλλαδίου).

² «Ἐπετηρὶς Παρνασσῶ» Η', 1904, σσ. 49-62 εἰς σσ. 49-50. (Καὶ εἰς ἴδιον ἀπόσπασμα, ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 16. Εἰς τὰς σσ. 1-2 περὶ Καλοφρενᾶ).

³ Μιχαὴλ Καλοφρενάς καὶ ὁ πατριάρχης Μητροφάνης Β', NE 1, 1904, σσ. 43-56.

⁴ Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας... ὑπὸ Φερδινάνδου Γρηγοροβίου μεταφρασθεῖσα μετὰ διορθώσεων καὶ προσθηκῶν ὑπὸ Σπυρ. Π. Λάμπρου τόμος Β' 1904, σσ. 340-341.

⁵ Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 747-752. Ἐπίμετρον μεταφραστοῦ. Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ Ἐπιστολαὶ αὐτόγραφοι Α' Β' Γ'.

⁶ Aus dem Athen der Acciaiuoli BZ 14, 1905, σσ. 239-253, ἐν σσ. 246-252.

⁷ Αἱ Ἀθηναὶ ὑπὸ τοὺς Φλωρεντίνους NE 20, 1926, σσ. 242-271, ἐν σσ. 260-261.

⁸ MEE 13, 1930, σ. 603γ.

⁹ Καλοφρενάς (Μιχαὴλ) Ἀθηναῖος ἱερεὺς τοῦ ιε' αἰ. ΕΛΕ 7, 1929, σ. 139β.

Φαντίνου, ἐγέννησαν ζητήματα νοθεύσαντα τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν καὶ μεταπολίσαντα γεγονότα ἀναφερόμενα εἰς ἄλλην Ἑλληνικὴν χώραν εἰς τὰς κλεινὰς Ἀθήνας. Ὁ Μητροφάνης Β' δηλονότι ἀπηύθυνεν ἐπιστολὴν ποιμαντικὴν πρὸς τὸ ἐν Κρήτῃ ὀρθόδοξον ποιμνιον τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου (ἀναδημοσιεύεται περαιτέρω ὑπὸ στοιχείον α')¹ δι' ἧς ἀναγγέλλει τὴν ἀνοδὸν τοῦ εἰς τὸν θρόνον καὶ τὴν ἐν Φλωρεντία ἐπιτευχθεῖσαν ἔνωσιν καὶ συνιστᾷ τὸ μνημόσυνον τοῦ πάπα «κατὰ τὸ ἔθος... ὡσπερ καὶ ἡμεῖς ποιῶμεν», τὴν τήρησιν δὲ τοῦ ὅρου κατὰ πάντα. Ἐπιλέγει ὁμως διπλωματικώτατα ὅτι «Γινώσκειν δ' ὀφείλετε, ὅτι πάντα ἡμῶν τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἤθη ἔν τε τῇ ἱερᾷ τελετῇ τοῦ ἁγίου σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ ταῖς ἄλλαις ἀκολουθίαις καὶ τὴν τοῦ τοῦ ἱεροῦ συμβόλου ἀνάγνωσιν τηροῦμεν ὡς πρότερον, οὐδὲν τὸ σύνολον ἐναλλάξαντες». Τί φυσικώτερον τώρα εἰς ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς Κρητὰς ἐν δουλείᾳ ζώντας ὀρθοδόξους, εἰς τοὺς ὁποίους ἦσαν ἐπιβεβλημένοι πρωτοπαπᾶδες οὐνίται², ἐξωσθέντων τῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων τῆς νήσου μικρὸν μετὰ τὴν κατάληψιν αὐτῆς (1204), ἀλλ' ὅπου ἡ μεγίστη πλειοψηφία τοῦ κλήρου καὶ ἡ ὁλότης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τῆς μεγαλονήσου ἐτήρει τὰ πατροπαράδοτα³, ν' ἀπαντήσῃ ὁ Καλοφρεναῖς; Περίεργον ὄντως εἶναι πῶς ὁ Λάμπρος δὲν ἀντελήφθη ὅτι τὸ ὑπ' ἀριθ. β' δημοσιευόμενον γράμμα ἀποτελεῖ ἀπάντησιν εἰς τὴν ἐγκύκλιον τοῦ Μητροφάνους καὶ προέρχεται ἐκ Κρήτης⁴, καὶ δὴ ἐκ Χάνδακος. Ἄλλ' ἐπιμείνας εἰς τὴν ἀποψιν ὅτι ὁ Καλοφρεναῖς ἦτο Ἀθηναῖος, κατέληξεν εἰς τὸ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι «τίς δ' ὁ ἐν τῷ τότε χρόνῳ μητροπολίτης Ἀθηνῶν μανθάνομεν τὸ πρῶτον δὴ ἐκ ταύτης τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Καλοφρεναῖ. Ὄνομάζετο δ' οὗτος Φαντίνος, ἀλλ' εἶναι ἄγνωστον πότε ἀνήλθεν εἰς τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον καὶ πότε καὶ πῶς ἔληξεν ἢ ἀρχιερατεία αὐτοῦ...⁵. Εἶναι δ' ὁ Φαντίνος πάντως ὁ αὐτὸς ἐκεῖνος οὗ

¹ Ὁμοίαν ἐπιστολὴν ἐγκύκλιον ἀπηύθυνε καὶ πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους τῆς Μεθώ- νης. Πρβλ. G. Hofmann, OCP X, 1944, σ. 94.

² Ἦδη διὰ συνοδικῆς ἐν Κρήτῃ πράξεως τὸν Ὀκτώβρ. τοῦ 1467 ἐπεβλήθη εἰς τοὺς Κρητὰς πρωτοπαπᾶδες ὅπως «bis saltem in anno publice in ecclesiis, cathedrali vel sancti Marci, ... legi facere decretum prefati synodi; privatim vero in ecclesiis suis idem protopapas et reliqui catholici prima domenica singulis mensis... illud legant populo...» Τὸ κείμενον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ G. Hofmann, OCP X, 1944, σ. 96.

³ Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κλήρου τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας πρβλ. προχειρῶς Στεφ. Εὐανθουδίδου, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ... Ἀθ. 1939, σσ. 154 - 163.

⁴ Τοῦτο ὑποψιάσθη πρῶτος ὁ L. Petit, PO XVII, 1923, σ. 321, χωρὶς ὁμως νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν ἐξακριβώσιν τῆς πατρίδος τοῦ Καλοφρεναῖ ἢ τῆς ταυτό- τητος τοῦ Φαντίνου.

⁵ NE 1, 1904, σ. 45. Ποῖος ἦτο ὁ κατὰ τὸ 1440 ὀρθόδοξος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν (τιτουλάριος δηλονότι) εἶναι πρόβλημα. Ἀλλὰ τίς ἦτο ὁ λατίνος πληροφο-

ποιείται άνωνύμως μνεΐαν ό 'Εφέσου Μᾶρκος ό Εϋγενικός... έν τῇ έπιστολῇ πρός Θεοφάνην Ιερομόναχον εΐς Εϋριπον, ἦν εκ τοῦ ὑπ' αριθ. 256 κώδικος τῆς έν Μονάχῳ βασιλικῆς βιβλιοθήκης εξέδωκεν ό 'Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος... «Μανθάνω δέ ότι χειροτονήθη παρὰ τῶν λατινοφρόνων μητροπολίτης 'Αθηνῶν κοπελύδριόν τι τοῦ Μονεμβασίας ¹, ὅπερ αὐτόθι διάγον συλλειτουργεῖ τοῖς Λατίνοις ἀδιακρίτως.. ἀξιῶ οὖν τὴν ἀγιοσύνην σου, ἵνα... παραινέσης τοῖς τοῦ Θεοῦ ἱερεῦσιν ἐκφεύγειν ἅσασι τρόποις τὴν κοινωνίαν αὐτοῦ...» ². 'Επάγεται δ' ό Λάμπρος ότι «...εἰς οὐδένα ἄλλον ἀρχιερέα τῶν 'Αθηνῶν δύνανται ν' ἀναφέρωνται τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα πλὴν τοῦ Φαντίνου, ἀφ' οὗ μάλιστα τὰ ὑπὸ ἄλλο πρίσμα μαρτυρούμενα περὶ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Μιχαήλ Καλοφρενά συμφωνοῦσι πρὸς τὰ γραφόμενα ὑπὸ τοῦ Εϋγενικού» ³, ὑπὸ τοιοῦτον πνεῦμα προχωρεῖ δ' εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Φαντίνου πρὸς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν πολιτείαν τῶν 'Αθηνῶν. Τοσοῦτο δ' ἐπέδωκεν ἡ ἀντίληψις αὕτη ὥστε ό Ιστορικὸς τῆς ἡμετέρας 'Εκκλησίας, γράφων περὶ τῆς Ιστορίας τῆς 'Εκκλησίας τῶν 'Αθηνῶν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους καὶ ὑποπίπτων εἰς τὴν αὐτὴν πλάνην, ἀκολουθεῖ τὸν Λάμπρον, δέχεται ὡς 'Αθηναῖον τὸν Μιχαήλ Καλοφρενά, θεωρεῖ ότι «έν τῇ πραγματικότητι ἔμεινε πάλιν ἀποίμαντος ἡ 'Ορθόδοξος 'Εκκλησία 'Αθηνῶν, διευθυνομένη ὑπὸ ἀπλῶν πολλάκις ἱερέων» κ.ά. ⁴.

'Αλλ' ἐξ ἑαυτῆς ἡ ἐπιστολὴ λύει τὸ πρόβλημα. Διότι ό ὑπὸ τοῦ Μιχ. Καλοφρενά ἀναφερόμενος ἀρχιεπίσκοπος Φαντίνος εἶναι γνωστότατον Ιστο-

ρεΐ προχειρὸς ό L e Q u i e n, Oriens Christianus III, 1740 στ. 843 λέγων «Anno 1450 vacante sede Atheniensi per obitum *Angeli* ejus praesulis, Antonius de Omossa vel de Omessa ordin. Praed. huic sedi praefectus est a Nicolao V die 16 Decembris». 'Απίθανον δ' εἶναι οἱ Φράγκοι νὰ ἐπέτρπερον τὴν ὑπαρξιν δευτέρου παρὰ τὸν 'Αγγελον ἀρχιεπισκόπου.

¹ Μονεμβασίας κατὰ τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας ἦτο καὶ ό ὑπογράφας τὸν ὄρον Δοσίθεος, Mansi XXXI, στ. 1700. Πρβλ. V. L a u r e n t, La liste épiscopale du synodicon de Monembasie EO 36, 1933, σσ. 129 - 161. 'Ο Δοσίθεος συναντάται τὸ 1437, 1440, ἀρχιερατεύει ἀπὸ τοῦ 1431 πιθανῶς καὶ ἀποθνήσκει τὸ 1452.

² Πρβλ. L. P e t i t, Œuvres anticonciliaires de Marc d'Éphèse (Patrologia Orientalis XVII, fasc. 2), Paris 1923, σ. 481, ὅπου ἐπανέκδοσις τοῦ κειμένου τούτου.

³ NE 1, 1904, σ. 45.

⁴ † 'Αθηνῶν Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος) MEE 2, 1927, σ. 182βγ. Πρβλ. καὶ Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, 'Η 'Εκκλησία 'Αθηνῶν, πρόλογος Δ. Γρ. Καμπούρογλου, έν 'Αθήναις 1928, σσ. 45 - 46.—Τοῦτ' αὐτὸ περὶ Φαντίνου ἐπανελήφθη καὶ ὑπὸ Γ. 'Ι. Κονιδάρη εἰς τὴν «Θρησκευτικὴν καὶ Χριστιανικὴν 'Εγκυκλοπαίδειαν» Α', 1936, σσ. 432 - 433 καὶ 445, γράφωντος περὶ τῆς 'Εκκλησίας 'Αθηνῶν καὶ εκ τοῦ Χρ. Παπαδοπούλου ἀντλοῦντος.

ρικόν πρόσωπον δηλαδή ὁ *Fantinus Valaresso* (1425 - 1444) ἐνετὸς εὐγενῆς καὶ λατίνος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχων μὲ τὰς Ἀθήνας ἢ τὸν Εὐρύπικον. Ἐπὶ πλέον ἡ οἰκογένεια Καλοφρενᾶ εἶναι ἀποδεδεγμένως κρητική, εὐρίσκεται δὲ εἰς κατάλογον τοῦ Trivan «Candia Cittadini No 30 Callofropa»¹ ἀναγόμενον εἰς τὸν 13^ο αἰ. μεσοῦντα. Τὸν κατάλογον μάλιστα τοῦτον ἐδημοσίευσεν ἀπὸ τοῦ 1913 ὁ ἀείμν. Λάμπρος², πρὸς ὃν εἶχε δοθῆ ὡς κατάλογος δῆθεν τῶν εἰς Κέρκυραν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κρήτης (1669) καταφυγόντων Κρητῶν. Ἄπορον δ' εἶναι πῶς ὁ ἐκεῖ Calofropa δὲν συνεσχέτισθη ἐκ τῶν ὑστέρων ὑπὸ τοῦ Λάμπρου πρὸς τὸν Μιχαήλ. Οὐ μόνον τοῦτο δὲν ἔπραξεν ὁ σοφὸς μελετητής, ἀλλὰ κατὰ τὰ αὐτὰ ἔτη ἐπανέλαβε τὰ περὶ Μ. Καλοφρενᾶ ὡς δῆθεν Ἀθηναίου, Φαντίνου ὡς δῆθεν ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Μητροφάνους³.

Πρὶν ἢ ἐξαντλήσωμεν τὰ κατὰ τὸν Καλοφρενᾶν τοῦτον, παρατηροῦμεν ὅτι ἄπορον εἶναι πῶς ὁ ἐπαρχιακὸς αὐτὸς ἱερεὺς ἐδείχθη τόσον ἐνθουσιώδης ἐπὶ τῇ ἐνώσει καὶ δὲν ὑπελόγησε τὰ ἐπακόλουθα τῆς στάσεώς του, καὶ δὴ ὅταν ἀναλογισθῆ τις ὅτι τῷ 1421 ἀντέγραφε, ζῶντος τοῦ Ἰωσήφ Βρουεννίου, τοῦ τὰ μάλιστα παπομάστιγος ἀποκληθέντος, ἔργα καὶ ἐν συνεχείᾳ διατί αὐτὸς εἶναι ὁ ἀπαντήσας εἰς τὸν πατριάρχη καὶ οὐχὶ ἄλλος τις.

Πρῶτον πρέπει τις νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἡ παιδείσις τοῦ συγχρόνου τούτου τοῦ Λαονίκου Χαλκονδύλα ἀλλὰ οὐχὶ πλέον συμπολίτου αὐτοῦ, ἦτο ὑποτυπώδης ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν παιδείσιν Ἰωσήφ Φιλαργίου ἢ Νείλου Δαμιλᾶ ἢ ἄλλου τῆς ἐποχῆς θεολόγου Κρητός. Ἄλλὰ καὶ ἀφελέστερος πὼς φαίνεται ὁ ἄνθρωπος καὶ ἐνθουσιώδης καὶ ἐκ τῶν πρώτων ἐντυπώσεων ἐπηρεάζεται καὶ ἐκ τῆς προσωπικῆς γνωριμίας μὲ τὸν Μητροφάνην Β', ἴσως δὲ καὶ ἐξ ὑπολογισμοῦ περὶ ὑποστηρίξεως τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἰωάννου περὶ

¹ Μ. Ἰ. Μανούσας, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφή τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν Κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας «Κρητικά Χρονικά» 3, 1949, σσ. 35 - 59, εἰς σ. 50 (τὸ κείμενον ἐκ cod. Venet. Correr 245, ff. 9 - 10).

² NE 11, 1913, σσ. 449 - 456, ἐν σ. 453.

³ Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά Α', 1912 - 1923, σσ. κα' - κβ'. Σημειώτεον ὅτι ἡ τοιαύτη σύγχυσις ἐδημιούργησε καὶ τὴν ψευδῆ ἐντύπωσιν ὅτι εἰς τὰς Ἀθήνας ὑπῆρχε βάβιλος (baibilus - πρέσβυς) τῆς Ἑνετίας. Οὕτω ὁ W. Miller, NE K', 1926, σ. 620 ἐπάγεται «Διόκει δὲ τὸ δουκάτον [τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Ἀντωνίου] βάβιλος, καθ' ἃ μανθάνομεν ἐκ μιᾶς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ αὐτοῦ Καλοφρενᾶ ἐπειδὴ ὁ Ἀντώνιος εἶχεν ἀποθάνει τῷ 1441. Καὶ ὁ μὲν ἀγγλικὸς υἱὸς αὐτοῦ Φράγκος ἀπουσίαζεν ἐν τῇ τουρκικῇ ἀλλῇ, οἱ δὲ ὑπήκοοι αὐτοῦ εἶχον ἀνακαλέσει τὸν πρότερον δεσπότην εἰς τὴν Ἀκρόπολιν [Νέριον Β']!»! Οὕτω ὁ βάβιλος τῆς Ἑνετίας ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ ἴδῃ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Μητροφάνους Β' πρὸς τὸν ἐν Χάνδακι Μιχ. Καλοφρενᾶν προήχθη καὶ εἰς διοικητὴν τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν! Τοιαῦτα ἐπακόλουθα συνεπάγεται μικρὸν σφάλμα, τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς ἠδύνατο νὰ προληφθῆ ἀπὸ τὴν μνεῖαν τοῦ βαβίλου ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Καλοφρενᾶ.

τοῦ ὁποίου ὀμιλεῖ εἰς ἄλλην του ἐπιστολὴν¹. Εἰς τὸ κλίμα τῆς πόλεως τοῦ Χάνδακος ὅπου οἱ Ἑλληνες πρωτοπαπᾶς, πρωτοψάλτης καὶ ἱκανοὶ ἱερεῖς ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ μετέχουν τελετῶν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας², ὁ πτωχὸς κωδικογράφος ἐχάρη μαθὼν ὅτι ἐπῆλθε συμβιβασμὸς εἰς τὴν Φλωρεντίαν, ὅτι ὁ πάπας δὲν ἦτο πλέον αἰρετικὸς καὶ ὅτι τὸ μνημόσυνόν του ἐπετρέπετο. Ὡς πρὸς τὸ διατὶ ἔγραψεν ὁ Καλοφρενάς ἀντὶ ἄλλου τινὸς πρὸς τὸν πατριάρχη, πιθανωτέρα εἶναι ἢ ἀπάντησις ὅτι οὗτος κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦτο ἀναπληρωτὴς τοῦ ἐπισημοτάτου προΐσταμένου τοῦ ἔλληνορθόθμου καὶ ὀρθοδόξου κλήρου πρωτοπαπᾶ Κρήτης.

Β΄ ΦΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΛΑΡΕΣΣΟΣ ΛΑΤΙΝΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ὁ λατῖνος οὗτος ἀρχιεπίσκοπος δὲν εἶναι ἄγνωστον πρόσωπον εἰς τὴν ἱστορίαν. Πατρίκιος ἐνετός, εἰσελθὼν εἰς τὸν κλῆρον ἔνωρις ἐγένετο ἐπίσκοπος Parentinus (1412), ἐξελέγη δ' εἶτα ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης (15 Δεκεμβρ. 1425). Ὡς προκαθήμενος τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας δὲν διέμενε βεβαίως μονίμως εἰς τὴν ἔδραν του (Χάνδακα), ἐχρησιμοποιοεῖτο δὲ καὶ εἰς ἄλλας ὑπηρεσίας. Οὕτω μετέσχε τῶν συνόδων τῆς Βασιλείας, τῆς Φερράρας καὶ τῆς Φλωρεντίας, ἐστάλη ὑπὸ τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ' ὡς ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ εἰς τὸν βασιλεῖα τῆς Γαλλίας³ καὶ ἐπεφορτίσθη μὲ τὴν ἐντολὴν τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἐνώσεως εἰς τὴν Κρήτην. Ὁ Φαντῖνος Βαλαρέσσος δὲν πρέπει νὰ συγγέεται πρὸς τὸν διαδεχθέντα αὐτὸν Φαντῖνον Λάνδολον (4 Σεπτεμβρίου 1444—8 Ἰανουαρίου 1448, ὅτε μετετέθη). Ἦτο ἔλληνομαθὴς καὶ συγγραφεὺς, ἀπέθανε δ' ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης τὴν 18 Μαΐου 1443.

¹ NE 1, 1904, σ. 56.

² Πρβλ. Silvio Giuseppe Mercati, *Laudo cantato del clero greco di Candia per il pontefice Urbano VIII e l'archivescovo Luca Stella «Bessarione» XXV, 1922, σσ. 19-21* ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία. Ὁ Mercati δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξηγήσῃ διατὶ ὁ Ἀπόστολος Τίτος ἐορταζόμενος ὑπὸ μὲν τῆς λατινικῆς ἐκκλ. τὴν 4 Ἰανουαρίου, ὑπὸ δὲ τῆς ἑλληνικῆς τὴν 25 Αὐγούστου ἐορτάζετο «ὀκτωβρίῳ β'» κατὰ τὸ ἐκδιδόμενον ἐκεῖ χειρόγραφον. Ἡ ἐξήγησις παρέχεται εἰς τὸν ἀναγινώσκοντα τὰ πρακτικὰ τῆς ἐν Κρήτῃ Συνόδου 1467, ὅτε—προϋπαρχούσης προτάσεως τοῦ ἀρχιεπ. Δανδόλου—ἀπεφασίσθη προεδρεύοντος τοῦ Γερόλαμου Λάνδου ἡ μετὰθεσις τῆς ἐορτῆς τὴν β' τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου, μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι τὴν 25ην Αὐγούστου εἶναι ὅλοι ἀπησχολημένοι μὲ τὸν τρυγητὸν τῶν σταφυλῶν. Τὰ πρακτικὰ ἐδημοσίευσεν ἐν μεταφράσει ὁ Ἄ γ. Ξ η ρ ο υ χ ᾶ κ η ς, Αἱ Σύνοδοι τοῦ Γερόλαμου Λάνδο, ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 6.

³ 9 Ἀπριλίου 1438 πρβλ. G. Hofmann, *Epistolæ pontificiæ ad Concilium Florentinum spectantes*, edidit—, Ρώμη 1944, II, σ. 109.

Περὶ τοῦ Φαντίνου τούτου, Fantino Valaresso, ὁμιλοῦν πολλοί, ἀλλ' ἤδη καὶ εἰς τὸν *Le Quien* εἶναι οὗτος διεξοδικώτερον γνωστός¹, καὶ ὑπὸ τοῦ ἐνετοῦ γερονσιαστοῦ Φλαμινίου Correr, συγγραφέως ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης, διὰ μακρῶν βιογραφεῖται². Τέλος περιελήφθη εἰς τὸν πίνακα τῶν ἐπὶ ἐνετοκρατίας λατίνων ἀρχιερέων Κρήτης τὸν συνταχθέντα ὑπὸ τοῦ *Iωσήφ Gerola*³.

Ὡς συγγραφεὺς ὁ Φαντίνος ἔγραψε λατινιστὶ σύγγραμμα περὶ τῆς τάξεως τῶν γενικῶν ἢ οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ τῆς ἐνώσεως τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐξεδόθη ἤδη πρὸ ἑπταετίας⁴. Ἡ συμμετοχὴ του εἰς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας φαίνεται ἐξ αὐτῆς τῆς ὑπογραφῆς του «Ego Fantinus archiepiscopus Cretensis (me) subscripsi»⁵.

Μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ὄρου ὁ Εὐγένιος Δ' ὥρισε τὸν Φαντίνον τοῦτον «legatum apostolicum pro insula Cretæ» τὴν 18ην Σεπτεμβρίου 1439, μὲ γενικὴν ἐξουσίαν μεταρρυθμίσεων εἰς τὴν Κρητικὴν Ἐκκλησίαν πρὸς συμφωνίαν μετὰ τὴν ἔνωσιν⁶. Ὁ αὐτὸς δὲ Πάπας γράφει τὴν 8ην Μαρτίου 1440 ἐκ Φλωρεντίας πρὸς τὸν αὐτὸν Φαντίνον ληγάτον ἀποστολικὸν περὶ τῶν παραχωρήσεων εἰς τὰς δόξιας οὗτος θὰ προβῆ, ὥστε ν' ἀποκατασταθῆ εἰρήνη μετὰ τῶν καθολικῶν λατίνων καὶ τῶν ἑλληνορθόθμων (οὐνιτῶν)⁷.

Τέλος διάφοροι διατάξεις σχετικαὶ μὲ τὴν τάξιν τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐκκλησίας, ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τούτου, εἶναι γνωσταὶ ἐκ τῶν πρακτικῶν τῶν τριῶν συνόδων τῆς ἐν Κρήτῃ Λατινικῆς Ἐκκλησίας τῶν συγκληθεισῶν ὑπὸ τοῦ μετὰ ταῦτα ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, τοῦ καὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τίτλον φέροντος, *Γερολάμου Λάνδου*⁸.

¹ Oriens Christianus III, Parisiis 1740, στ. 913.

² Fl. Cornelius, Creta Sacra II, Venetiis 1755, σσ. 71 - 76.

³ G. Gerola, Per la cronotassi dei vescovi cretesi all'epoca veneta «Miscellanea di storia veneta della R. Deputazione di Storia patria» serie III, VII, Ἐνετία 1913, καὶ ἀνάτυπον σσ. 64. (Ἀνάλυσις εἰς τὸ περ. «Χριστιανικὴ Κρήτη» Β', 1914, σσ. 296 - 300).

⁴ Fantinus Valaresso archiepiscopus Cretensis: Libellus de Ordine Generalium Conciliorum et unione Florentina ad fidem manuscriptorum edidit, introductione, notis, indicibus ornarit Bernardus Schultze S. J. Roma 1948 εἰς 4^ο, σσ. LXIV+121+πίνακ. Ἐν τῇ σειρᾷ Concilium Florentinum Documenta et Scriptores editum consiliis et imperiis Pontificii Instituti Orientalium Studiorum, Series B, Volumen II, Fasciculus II.

⁵ Mansi, Ἐνθ' ἄνωτ. στ. 1698. Joannes de Torquemada O. P.: Apparatus super Decretum Florentinum Unionis Græcorum edidit Emmanuel Candel S. J., Roma 1942, σ. 98, ὅπου «me subscripsi».—Schultze, Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 115.

⁶ G. Hofmann, Epistolæ Pontificiæ II, 1944, σσ. 109 - 111, No 214.

⁷ Αὐτόθι III, 1946, σσ. 3 - 4, No 237.

⁸ Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη, Αἱ Σύνοδοι τοῦ Γερολάμου Λάνδου (1467-

Γ' Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ Β' ¹

Πού και πότε ἐγεννήθη ὁ ἀνὴρ, πότε ἀνήχθη εἰς τὸν θρόνον τῆς Κυζίκου ² δὲν ἠρευνήθησαν μέχρι τοῦδε καὶ εἶναι δυσδιάκριτα. Καὶ περὶ μὲν τῆς ἡλικίας αὐτοῦ καὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ σταδιοδρομίας πρὸ τῆς εἰς Ἱταλίαν μεταβάσεως σκοτεινῶς ἔχουν. Περὶ δὲ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ διακινδυνεύσῃ τις, μολοντί τὸ πρᾶγμα δὲν θ' ἀπεδεικνύετο πλήρως, ὅτι ἦτο Κρής. Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τῶν σχέσεών του πρὸς τρεῖς βεβαίως Κρητῆς : τὸν *Γρηγόριον Μελιοσηνὸν ἢ Μάμμαν*, τὸν καὶ διαδεχθέντα αὐτόν, ὁ ὁποῖος καὶ παρεσκεύασε τὴν ἄνοδον τοῦ Μητροφάνους εἰς τὸν οἰκονομικὸν θρόνον. Τὸν *Μιχαήλ Καλοφρενᾶν*, ὁ ὁποῖος τὸν γνωρίζει προσωπικῶς, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν του. «*Εγὼ γὰρ ἐνθυμούμενος τῶν γλυκνυτάτων λογίων σου καὶ τὸ ἰσχυρὸν τοῦ προσώπου ἔτι δὲ καὶ τὸ καλογνώμον καὶ ἀπλοῦν τῆς χρηστότητος καὶ τὸ συμπαθές, πάνυ θαυμάζω σου καὶ πᾶσι κηρύττω τὴν καλοκάγαθον γνώμην καὶ ἀρετὴν, ἀκμὴν καὶ κοιμώμενος φαντάζομαί σε ἐν τῷ νοῦ καὶ ἰστάμενος καὶ καθήμενος καὶ περιπατῶν οὐδέποτε ἐπιλήσομαί σου τῆς καλοκαγαθίας*» ! Ἡ περικοπὴ μαρτυρεῖ, ὡς ἤδη παρετήρησε καὶ ὁ Λάμπρος, προσωπικὴν γνωριμίαν, ἡ ὁποία φθάνει μέχρις αἰτήσεως ἀλληλογραφίας καὶ θάρρους ὥστε ὁ Καλοφρενάς νὰ τῷ γράφῃ «*καὶ ὄριζε ἡμῖν ἀναμφιβόλως τὰ πρὸς χρείαν κατὰ τὸ δυνατόν*». Ἐπίσης ἐκ τῆς φράσεως «*Καὶ τοῦτο μετὰ θελήματος τοῦ ἀφεντός τοῦ μπαίλου, ἵνα καὶ ἡ ἡμετέρα ἐξουσία θεάσῃται*», ἡ ὁποία ἐνέβαλεν εἰς πολλὴν ἀπορίαν τὸν Σπ. Λάμπρον, δείκνυται ὅτι ὁ Μη-

1474 - 1486), ἐν Ἀθήναις 1933. Ὁ Ξηρ. φέρει ὡς συζητοῦντας εἰς τὰς συνόδους τοὺς προαποθανόντας ἀρχιεπισκόπους Οὐρσον Δελφῖνον, Μάρκον Ἰουστινιάνην, Φαντῖνον Βαλαρέσσον καὶ Φαντῖνον Δάνδολον, ἐνῶ ἀπλῶς οἱ συνοδικοὶ ἀναφέρονται κατὰ τὰς συζητήσεις των εἰς τὰς ὑπὸ τῶν προαποθανόντων τεθείσας ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις.

¹ Τοῦτον γνωρίζει ἤδη ὁ *Le Quien, Oriens Christianus tomus primus, Parisiis 1740*, στ. 764 - 765. Περὶ αὐτοῦ ὀλίγα παρὰ *Μανουήλ Γεδεών*, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, ἐν Κωνσταντινουπόλει (1885 -)1890, σσ. 465 - 466. Πρβλ. καὶ *Σπ. Π. Λάμπρου*, Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακὰ Α', 1912 - 1923, σσ. κ' - κβ'. Ἐνθὺμημα αὐτοῦ εἰς τὰ Βραχέα Χρονικά τοῦ Σπ. Λάμπρου, σχολιάζει ὁ *Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτης*, Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ εἰδήσεις... ΕΕΒΣ ΙΑ', 1935, σ. 5, ὅπου ἀναφέρονται κ.ἄ. προσδιορίζοντες τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Μητροφάνους εἰς τὸν οἰκ. θρόνον.

² Τὴν «*Ἀκολουθία(ν) τοῦ ἐν ἁγίοις π. ἡμῶν Λίμιλιανοῦ ἐπισκόπου Κυζίκου... ἐκδίδοται συμπληρωμένη μετὰ προλεγόμενων περὶ τῆς ἐπαρχίας Κυζίκου ὑπὸ τοῦ μητροπ. Κυζίκου Νικοδήμου ἐν ἔτει 1876, ἐν Κωνσταντινουπόλει*» (*L. Petit, BAG*, σ. 2), ὅπου προλογικῶς περὶ τῆς μητροπόλεως καὶ τῶν ἀρχιερέων αὐτῆς, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἴδω ἐν Ἀθήναις, πληροφοροῦμαι δ' ὅτι δὲν παρέχει τι νέον περὶ τοῦ Μητροφάνους Β' ὡς ἀρχιερέως Κυζίκου.

τροφάνης ἐγνώριζε τὰς σχέσεις Ἐνετίας - Βυζαντίου. Βαίυλος εἶναι βέβαια ὁ Ἐνετὸς ἐπίτροπος ἐν Κωνσταντινουπόλει, εἶδος πρεσβευτοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ ἔπρεπε νὰ λαμβάνη γινῶσιν τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ πατριάρχου μετὰ τοῦ ἐν Κρήτῃ ὑφισταμένου του. Καὶ πρὸς τρίτον Κρητὰ πρέπει ὁ Μητροφάνης νὰ σχετισθῆ, τὸν μέγαν Ἐκκλησιάρχην *Σίλβεστρον Συροπούλον*, οὐ μόνον ἐπειδὴ ἡ οἰκογένεια *Sirorulo* φέρεται ὡς ὅβη εἰς τὸν παρὰ Τρίναπ κατάλογον τῶν *Cittadini della Canea*¹ καὶ ἀναμφισβητήτως εἶναι Κρητικὴ, ἀλλὰ διὰ τὸν περαιτέρω παρατιθέμενον διάλογον μετὰ τὸν Συροπούλου καὶ Μητροφάνους, ἐκ τοῦ ὁποῖου φαίνεται ὅτι ὁ πατριάρχης ἐγνώριζε τοὺς προγόνους καὶ γονεῖς τοῦ Συροπούλου μετὰ τοῦ ὁποῖου συνεδέετο φιλικῶς.

Ὑποθέτω λοιπὸν Κρητὰ τὸν Μητροφάνην καὶ ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ κατόπιν οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τότε δὲ μεγάλου πρωτοσυγκέλλου *Γρηγορίου τῆς Μαρμῆς* ὑποστήριξις καὶ εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον ἀνάδειξις ὠφείλετο καὶ εἰς τὴν κοινὴν καταγωγὴν. Ὡς Κυζίκου ἐστάλη εἰς τὴν Φερράραν καὶ εἰς τὴν Φλωρεντίαν ὑπέγραψε τὸν τῆς ἐνώσεως ὄρον ὡς ἀκολούθως «ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Κυζίκου Μητροφάνης ἀρετὸς ὑπέγραψα»².

Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἔχομεν τὰς κάτωθι εἰδήσεις ἐκ τοῦ συγχρόνου του Γενναδίου Κουρτέση τοῦ κατόπιν οἰκουμενικοῦ πατριάρχου: «Ὁ πρῶτος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Κωνσταντίνου [τοῦ μεγάλου] Μητροφάνης ἦν, καὶ ὁ τελευταῖος πατριάρχης Μητροφάνης, ἀποθανὼν ἐν τῇ Πόλει, ἔτι ἐλευθέρῳ οὔσῃ· ὁ γὰρ Γρηγόριος [τῆς Μαρμῆς] ἀπῆλθεν εἰς Ρώμην, ὅπου καὶ ἐτελεύτησεν. Ἐτερος δὲ πατριάρχης μετὰ τὸν πρῶτον καὶ τελευταῖον Μητροφάνους οὐ γέγονεν ἐν Κωνσταντινουπόλει» [ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα δηλονότι]³. «Ὁ Κυζίκου Μητροφάνης· οὗτος ἐπατριάρχευσε δι' ἀπλότητα· καὶ πρὸς τῷ τέλει τοῦ βίου διορθωθῆναι βουλόμενος, οὐκ εἰάθη φανερῶς ἔργῳ τὴν μετάνοιαν ἐπιδείξασθαι παρὰ τῶν συνόντων αὐτῷ Λατινοφρόνων»⁴.

Περὶ τοῦ ἰδίου πατριάρχου ἔχομεν ἐκ τοῦ *Γεωργίου Φραντζῆ* τὰ κάτωθι «καὶ τῷ Φεβρουαρίῳ μηνὶ τοῦ αὐτοῦ ἔτους (6948 - 1440), ἐπανέστρεψαν πάντες εἰς Κωνσταντινούπολιν οἱ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ ἀπελθόντες ἔνεκεν τῆς συνόδου, ὁ βασιλεὺς λέγω καὶ ὁ δεσπότης καὶ οἱ λοιποὶ, ἄνευ τῶν ἐκεῖθε ἐνα-

¹ Πρβλ. Μ. Ἰ. Μανούσακян, «Κρητικὰ Χρονικά» Γ', 1949, σ. 54 καὶ Σπ. Λάμπρον, ΝΕ 10, 1913, σ. 455.—Τῷ 1672, Ἰουλίου 7 *Βαρθολομαῖος ὁ Συροπούλος* ταπεινὸς κήρυξ εὐαγγελίου ὑπογράφεται ἐν Ζακύνθῳ καὶ ἐν κρητικῷ ἐγγράφῳ. Πρβλ. Α. Χ. Ζώην, ΕΕΚΣ Β', 1939, σ. 120.

² Schultze, Ἔνθ' ἄνωτ. σ. 104. Αὐτόθι σ. 119 λατινιστὶ «Metrophanes, archiepiscopus Cistici subscripsi».

³ Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Ἄπαντα τὰ εὐρισκόμενα IV, Paris 1935, σ. 510.

⁴ Αὐτόθι III, 1930, σ. 194.

πολειφθέντων τριῶν, τοῦ πατριάρχου κῦρ Ἰωσήφ ἐν Φλωρεντία πρὸς Κύριον ἐκδημήσαντος καὶ τοῦ Σάρδεων μητροπολίτου ἐν Φερραρία καὶ ὁ Νικαίας... καὶ τῷ ἔαρι τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐγένετο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως κῦρ Μητροφάνης ὁ πρὶν Κυζίκου μητροπολίτης»¹. Ἐν τῷ ἀλλῷ διεξοδικώτερος εἶναι ὁ μέγας ἐκκλησιάρχης καὶ δικαιοφύλαξ, διάκονος Σίλβεστρος Συρόπουλος, ὁ σύγχρονος ἀφηγητὴς τῆς ἱστορίας τῆς Συνόδου καὶ τῶν κατ' αὐτήν, συγγραφεὺς καὶ πηγὴ ἀξιολογωτάτη παροραθεῖσα μέχρι σήμερον ἀδίκως². Οὗτος διηγείται πρῶτον πῶς ὁ Κυζίκου, μετὰ τὴν ἐξ ἀνάγκης ὑπογραφήν τοῦ ὄρου, αὐτόκλητος λειτουργήσας ἐν Βενετία ἐμνημόνευσε τοῦ πάπα. Παρὰ δὲ τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὴν τοιαύτην του συμπεριφορὰν ὁ Σίλβεστρος δὲν τὸν ἀδικεῖ ὡς ἄνθρωπον «ὁ μητροπολίτης Κυζίκου κῦρος Μητροφάνης ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας πάνυ καλῶς ἐν τῇ μοναχικῇ διαπρέψας πολιτεία καὶ τοῦ ἐναρέτου ἀντιποιοῦμενος βίου καὶ καλῶς ἑαυτὸν εἰς ταῦτα ρυθμίσας, μέγα κλέος παρὰ πᾶσιν ἐκτήσατο καὶ ἐσέβοντο καὶ ἐτίμων αὐτὸν πάντες, ὡς σεβάσιμον καὶ θεῖον καὶ ἐνάρετον ἄνθρωπον, ἀλλ' ὁ τοιοῦτος μετὰ θάνατον τοῦ πατριάρχου ἐψιθυρίζετο παρὰ τινῶν τῶν τοῦ βασιλέως οἰκιακῶν καὶ ἐσαίνετο τῇ εἰς τὸ πατριαρχεῖον ἀνόδῳ, ἔτι ὢν ἐν τῇ Φλωρεντία καὶ οὕτως εἰς τὰ βασιλικά θεσπίσματα ὑπεσύρετο...»³. Ὅτε ἐπανελθόντων τῶν ἀποδήμων εἰς τὴν βασιλεύουσαν ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ ἡ ἐκλογή, κατ' ἀρχὰς ἐσχηματίσθη τρίψηφον ἐκ τοῦ Τραπεζοῦντος, τοῦ Κυζίκου καὶ τοῦ ἱερομονάχου Γενναδίου προηγουμένου Βατοπεδίου. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Η΄ ἐπεθύμει τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἡρακλείας Ἀντωνίου, ἀλλ' ἐκεῖνος δὲν ἐδέχετο τὴν ἔνωσιν· εἶτα ἔστειλε Γεώργιον τὸν Δισύπατον καὶ τὸν μέγαν πρωτοσύγκελλον Γρηγόριον τῆς Μαιμῆς «ἵνα δοκιμάσωσι τὸν Τραπεζοῦντος εἰ στέργει τὴν ἔνωσιν», ἀλλ' ὁ βολιδοσκοπηθεὶς ἀπήντησε «οὐδὲ κατὰ Θεὸν γεγεννημένη αὕτη ἡ ἔνωσις, οὐδὲ στέργεται παρὰ πάντων, οὔτε παρ' ἐμοῦ»⁴. «Ὡς οὖν ἀνήνεγκαν ταῦτα τῷ βασιλεῖ ὄρισε, ἵνα ἴδῳσι τὸν Κυζίκου καὶ ἐξετάσωσι καὶ αὐτὸν περὶ τῶν τοιούτων ὁ δὲ Κυζίκου ἀπεκρίθη, ὅτι ἐπειδὴ ἡμεῖς ἐποιήσαμεν τὴν ἔνωσιν, ὀφείλομεν ἡμεῖς πρὸ πάντων στέργειν αὐτήν, καὶ ἤδη στέργομεν· εἶτα εἶπον ὅτι πληροφόρησον ἡμᾶς, εἰ μέλλεις στέργειν αὐτήν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς· ὁ δὲ εἶπε καὶ εἰ οὐκ ἐμέλλομεν στέργειν αὐτήν ἀεὶ, περισσὸν ἂν ἦν, ἵνα ποιήσωμεν ὅλως καὶ ἔνωσιν. Τότε ἐπήνεσαν αὐτὸν καὶ

¹ Bonn, σ. 192 (βιβλίον II, 17).

² Ὁ Συρόπουλος (ὡς καὶ ὁ Βυρένιος) δὲν περιελήφθη εἰς τὴν P.G. τοῦ Migne καὶ εἶναι διὰ τοὺς μελετητὰς ἀπρόσιτος, ὡς ἱστορικὸς δὲ δὲν περιελήφθη ποτὲ εἰς τὸ Corpus Historiæ Byzantinæ.

³ Vera Historia Unionis non veræ. Hagæ - Comitii 1660, σσ. 312 - 314 (περαιτέρω παραπέμπω ἀπλῶς: Συρόπουλος), τμήμα ια' κεφ. α'.

⁴ Συρόπουλος, σ. 334, τμήμα ιβ' κεφ. γ'.

ἠγαρίστησαν, ὅτι ἀπεκρίθη πρακτικῶς καὶ καλῶς, εἶπον δὲ αὐτῷ ὅτι αὐτὰ ὅσα εἶπεν ἡ μεγάλη ἀγιωσύνη σου πρέπει ἵνα γραφῶσι, καὶ ὑπογράφῃς αὐτά· ὁ δὲ εἶπε καὶ εἰ χρήζετε γράψατε ταῦτα. εὐθὺς οὖν ἔγραψεν αὐτὰ ὁ μέγας πρωτοσύγκελλος καθὼς ἤθελε καὶ ὑπέγραψεν ὁ Κυζίκου. οἱ δὲ διεκόμισαν καὶ ἀνήνεγκαν τῷ βασιλεῖ, ὁ δὲ βασιλεὺς καὶ αὐτὸς μετὰ τὴν τοιαύτην ἐργασίαν, καὶ ἀποκατάστασιν σκεψάμενος τὸ δοκεῖν προέταξεν, ἵνα γένωνται κληροὶ (!) καὶ ἐποίησαν δύο, ἐν μὲν τῷ ἐνὶ γράψαντες τὸ ὄνομα τοῦ Τραπεζοῦντος ἐν δευτέρῳ δὲ τὸ τοῦ Κυζίκου. Ὡς δέ τινες εἶπον καὶ ἐν τοῖς δυοῖς τὸ τοῦ Κυζίκου γράψαντες ἐν μὲν τῷ ἐνὶ ὁ κῦρος Μητροφάνης, ἐν δευτέρῳ δὲ ὁ Κυζίκου, καὶ βουλώσαντες ἔθηκαν αὐτοὺς ἐπὶ τῆς ἀγίας τραπέζης· ἐλειτούργησε δὲ ὁ μέγας πρωτόπαπας, καὶ μετὰ τὴν λειτουργίαν ἔλαβε τὸν ἕνα ἐκ τῶν κλήρων καὶ ἔδωκεν, ἵνα διακομίσωσιν αὐτὸν τῷ βασιλεῖ. καὶ ἀνοιγέ-
τος εὐρέθη τὸ ὄνομα τοῦ Κυζίκου τοῦ ὑποσχομένου στέργειν τὴν ἔνωσιν. εἶτα ἔλαβον καὶ τὸν ἕτερον βεβουλωμένον· εὐθὺς οὖν διεμνήσατο αὐτῷ ὁ βασι-
λεύς, ἵνα ἐτοιμασθῇ καὶ δέξηται τὸ μήνυμα»¹. «Ἐγένοντο δὲ καὶ οἱ κληροὶ
καὶ ἡ πρὸς τὸν Κυζίκου ἀπόφασις τοῦ πατριαρχείου κατὰ τὴν κυριακὴν τοῦ
τυφλοῦ» (! 1440)². Κατὰ τοιοῦτον πονηρὸν καὶ ἀνώμαλον τρόπον ἀνῆλθεν
ὁ Μητροφάνης διὰ τὴν ἀνάγκη τὴν πολιτικὴν προσδοκίαν Ἰωάννου τοῦ Η΄,
πρὸς τὸν ὁποῖον ἔδωκεν ὑπόσχεσιν μυστικὴν περὶ τηρήσεως τῆς ἐνώσεως,
ἀποκρυβεῖσιν ἀπὸ τῶν ἄλλων ἀξιωματάρχων τοῦ πατριαρχείου. «πλὴν
οὐδέπω ἤδειμεν, ὅτι ἔδωκεν ὑπόσχεσιν πρὸς τὸν βασιλέα, ἵνα στέρξῃ τὴν ἔνω-
σιν· ὕστερον γὰρ ἠκούσθη τοῦτο μετὰ καιρὸν»³. Ὁ Συρόπουλος διηγῆται
πῶς τὸν ἐπεσκέφθη «ἀναμνήσαντες αὐτὸν καὶ τῆς ἐκ προγόνων καὶ γονέων
φιλίας ἡμῶν... καὶ ἐπήνεσε καὶ τοὺς γονεῖς ἡμῶν»⁴. Τῇ δὲ Τετάρτῃ 4
Μαΐου 1440 ἀνεδείχθη πατριάρχης⁵ περιβληθεὶς ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Μολο-
νότι δ' ὑπεσχέθη τὴν διευθετήσῃ τὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως ἀνέβαλλε διαρκῶς,
δεσμευόμενος διὰ τῆς ὑποσχέσεως πρὸς τὸν βασιλέα ὅτι θὰ τηρήσῃ τὸν ὅρον.
Τοῦτο ἠνάγκασε τοὺς δύο σταυροφόρους δηλονότι τὸν μέγαν χαρτοφύλακα
ἀρχιδιάκονον Μιχαὴλ Βαλαμῶν καὶ τὸν διηγούμενον μέγαν Ἐκκλησιαρχὴν
να παραιτηθοῦν τῶν ἀξιωμάτων των, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ
τοὺς ὑποκαταστήσῃ οἱ μέγας Σακελλάριος καὶ ὁ μέγας Σκευοφύλαξ⁶. Μο-

¹ Συρόπουλος, σσ. 334-335.

² Συρόπουλος, σ. 335, τμήμα ιβ' κεφ. δ'.

³ Συρόπουλος, σ. 336.

⁴ Αὐτόθι.

⁵ Κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά ὑπ' ἀριθ. 6 σημειωθὲν βραχὺ χρονικὸν ἐγένετο πατριάρχης τῇ 5 Μαΐου τοῦ 6948 (1440) καὶ ἐλειτούργησε τὴν Κυριακὴν τῆς Πεντηκοστῆς μνημονεύσας τοῦ ὀνόματος τοῦ πάπα Εὐγενίου, πρβλ. καὶ Κ. Ἰ. Δουβορνιότιη, Ἐνθ' ἄνωτ.

⁶ Συρόπουλος, σσ. 340-341.

λονότι δ' ἐπιέσθησαν οἱ δύο αὐτοὶ ἀξιοματοῦχοι καὶ ὄνειδίσθησαν ἐπέμειναν εἰς τὴν παραίτησίν των, ἀπεσύρθησαν δὲ νὰ ἰδιωτεύσουν «ἰδιάζοντες».

Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἀπὸ τοὺς μεσάζοντας Λ. Νοταρᾶν καὶ Καντακουζηνὸν ἐξητήθη, ὅπως ἡ ἔνωσις περιορισθῆ μόνον εἰς τὸ μνημόσυνον τοῦ πάπα, ἐνεργούμενον ἀπὸ τὸν διάκονον. «περὶ δὲ τοῦ μνημοσύνου λέγομεν. οὐ δοκεῖ ὑμῖν καλὸς τρόπος εἰ μνημονεύεται μόνον ὁ πάπας καὶ διὰ τοῦ μνημοσύνου ὑπάρχομεν ἠνωμένοι ; λόγος ἐστὶ μόνον τὸ μνημόσυνον, καὶ λέγει τοῦτον ὁ διάκονος, καὶ διὰ τοῦ λόγου τούτου ἔσμεν καὶ ἠνωμένοι καὶ οὐδὲ παρασαλεύομέν τι τῶν δογμάτων, ἢ μεταποιοῦμέν τι τῶν ἐθίμων ἡμῶν»¹. Τοῦτ' αὐτὸ περὶ τοῦ μνημοσύνου εἶναι τὸ θέμα καὶ τῆς ἐγκυκλίου τοῦ Μητροφάνους πρὸς τοὺς ἐν Κρήτῃ καὶ τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Μιχαήλ Καλοφρενά. «Ἐνιοὶ δὲ τῶν [ἐναντιο]φρόνων ἀμφιβάλλουσι λέγοντες, ὅτι τοῦ διακόνου μόνου ἐστὶ τὸ μνημονεύειν τὸν μακα[ριώτατον] πάπαν ἐν τοῖς διπτύχοις καί, εἰ οὐκ ἔστι διάκονος, οὐχί»² ! Ἀπεναντίας ὁ Καλοφρενάς ἐνόμιζεν ὅτι πάντες οἱ ἱερεῖς εἰς τὸ ἐξαιρέτως ὄφειλον νὰ μνημονεύουν. Ὁ δὲ ἀρχιεπίσκοπος Φαντίνος τὸ τοῦ πάπα καὶ τὸ ἴδιον μνημόσυνον ἐπέβαλεν εἰς τοὺς ἱερεῖς «μετὰ τὸ εὐαγγέλιον καὶ ἐν τοῖς διπτύχοις». Δι' ὃ καὶ ζητεῖ νὰ τῷ σταλῆ ἐγγράφως ἡ «μᾶλλον πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον ἡμῶν» σχετικὴ ὁδηγία.

Διὰ νὰ ἐπανεέλθωμεν εἰς τὴν διήγησιν τοῦ Συροπούλου περὶ Μητροφάνους, ὁ δυστυχῆς πατριάρχης συνεχῶς ἠγωνίζετο νὰ ἐπιτύχῃ ἀπὸ τὸν βασιλέα διευθέτησιν τῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ πάντοτε συνήντα ἔλλειψιν ἀνταποκρίσεως καὶ ἀναβολῆν. Τέλος ὁ βασιλεὺς συγκατετέθη νὰ συναχθοῦν οἱ ἀρχιερεῖς, ἀλλὰ διήμερον πρὸ τῆς συνόδου τὴν 1ην Αὐγούστου τῆς ς' ἐπινεμέσεως τοῦ ς' ἔτους [1443] ὁ Μητροφάνης Β' ἐτελεύτησε «πατριαρχεύσας κακῶς δὲ ἔτη ζ' καὶ μῆνας γ'»³. Τοιοῦτο ὑπῆρξε τὸ τέλος τοῦ ἐναρέτου ἀνδρὸς τὸν ὁποῖον πολιτικὴ ἀντίληψις ἐξυπηρετήσεως τοῦ κατὰ τὰς ἀόψεις τῆς βασιλείας κρατικῆς συμφέροντος καὶ ποιά τις φιλοδοξία ἤγαγεν εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον κατὰ λίαν ἀνώμαλον τρόπον καὶ παρὰ τὴν ἀντίθεσιν τοῦ δημοσίου αἰσθήματος.

Καὶ ἐγράφη μὲν ὅτι καθηρέθη τῷ 1443 ὑπὸ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις συνόδου, παρουσιαζόντων τῶν πατριαρχῶν Φιλοθέου Ἀλεξανδρείας, Δωροθέου Ἀντιοχείας καὶ Ἰωακεῖμ Ἱεροσολύμων, Ἀρσενίου τοῦ Καισαρείας Καππαδοκίας καὶ ἄλλων κληρικῶν⁴. Ἀλλ' ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα. Τὸ γνωστὸν πρακτικόν, δημοσιευθὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου⁴, ἀνατυπωθὲν

¹ Αὐτόθι, σ. 343.

² Συροπούλος, σ. 350.

³ Γεδεών, Πατριαρχ. Πίνακες, σ. 466.

⁴ Leonis Allatii, De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consensione libri tres. Eiusdem dissertationes de dominicis et hebdomadibus Graecorum... Coloniae Agrippinae 1648, στ. 939-941.

δ' ἐκεῖθεν ὑπὸ τοῦ *Νικηφόρου Θεοτόκη*¹ λέγει «ἔδειξεν ὅμως ὁ εἰρημένος πανιερώτατος μητροπολίτης κύριος Ἀρσένιος τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως μεγάλης Καισαρείας Καππαδοκίας, πρωτόθρονος καὶ ἑξαρχος πάσης Ἀνατολῆς, ὡς οὐ μόνον πρὸς τὰς ἄλλας Ἐκκλησίας ὁ Μητρόφρονος πατριάρχης τὰς παρανόμους χειροτονίας προτρέψας λατινοφρόνοις, ἀλλ' ἤδη καὶ πρὸς τὰς τῆς ἑπαρχίας τῆς Ἀνατολῆς πάσης, τέσσαρα ὁ ἀχειροτόνητος κεχειροτόνηκε μητροπολίδια καὶ ἐπισκοπίδια, πρὸς τε τὴν Ἀμασίαν² δηλονότι Νεοκαισαρείαν τε Τύανα καὶ Μακησσόν, τὰ τῶν Λατίνων πάντα φρονοῦντα καὶ πράττοντα... ἔστωσαν ἄργοι καὶ ἀνίεροι [οἱ χειροτονηθέντες]». Καὶ λέγεται μὲν εἰς τὸ πρακτικὸν «ὅπως ὁ *Κυζίκου Μητρόφρονος ληστρικῶς τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον ἤρπασε*», ἔκφρασις μὴ συνάδουσα πρὸς τὰ ἱστορηθέντα, διότι εἰς τὴν βασιλικὴν ἀρχὴν ὤφειλεν ὁ ἀφελὴς ἀλλὰ τίμιος ἱεράρχης τὸν θρόνον του, τοῦλάχιστον ὅμως διὰ τοῦ πρακτικοῦ αὐτοῦ δὲν καθηρέθη. Ἐνδεικτικὸν δ' ὅτι οὗτος δὲν καθηρέθη κανονικῶς (ὡς οὐδ' ἐξελέγη κανονικῶς) εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ ὀρθοδοξότατος Γεννάδιος ὁ Σχολάριος εἰς τὰς ἀνωτέρω παρατεθείσας πληροφορίας του ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Μητροφάνους ὡς νομίμου πατριάρχου. Οὐδ' ἠδύνατο ἐκεῖνος τὸν ὅποιον ἐστήριζεν ὡς πατριάρχην ἢ ἐπιβολὴ Μωάμεθ Β' ν' ἀρνηθῆ τὸν ἐκ τῶν προκατόχων του ἀναβιβασθέντα εἰς τὸν θρόνον ὑπὸ τοῦ Ἑλλήνος αὐτοκράτορος Ἰωάννου Η'.

Δ' Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ

Μετὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ Κρητὸς μητροπολίτου Ἀθηνῶν καὶ προέδρου Κρήτης *Ἀνθίμου* τοῦ ὁμολογητοῦ³ καὶ τὴν ἀποστολὴν εἰς τὴν μεγαλόνησον *Ἰωσήφ* τοῦ *Βρυεννίου*⁴, ὁ ὁποῖος καὶ διέτριψεν ἐκεῖ μίαν εἰκοσαετιάν (- 1401), ἢ ἐν Κρήτῃ Ὀρθοδοξία ἐμπεδοῦται συμπραττόντων καὶ τῶν ἐντοπιῶν ὀρθοδόξων θεολόγων τοῦ *Νείλου Λαμιλά*⁵ καὶ *Ἰωσήφ Φιλιά-*

¹ Ἀπόκρισις ὀρθοδόξου τινὸς πρὸς τινὰ ἀδελφὸν ὀρθόδοξον περὶ τῆς τῶν κατολίκων δυναστείας, καὶ περὶ τοῦ τίνες οἱ σχίσται καὶ οἱ σχισματικοὶ καὶ οἱ ἔσχισμένοι... Ἐν Χάλλῃ 1775, σ. 160, ἀνωνύμως, σσ. 47 - 53.

² Οὗτος ἦτο ὁ Παχώμιος περὶ οὗ ὁ Hofmann «Miscell. G. Mercati» III, 1946, σσ. 215 - 217.

³ Περὶ οὗ ὁ Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτης, ΕΕΒΣ Θ', 1932, σσ. 47 - 79 (ἔργα του ἐδημοσίευσεν ὁ αὐτὸς ΕΕΒΣ Ζ', 1930, σσ. 38 - 45 καὶ Η', 1931, σσ. 30 - 41) καὶ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης.. ΕΕΒΣ ΙΔ', 1938, σσ. 9 - 86, ἐν σσ. 13 - 15, ὅπου καὶ ἐκδίδεται μικρότερον ἔργον τοῦ Ἀνθίμου.

⁴ Ν. Β. Τομαδάκη, Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, ἐν Ἀθήναις 1947. Τοῦ αὐτοῦ, Ἰωσήφ Βρυεννίου Ἀνέκδοτα Ἔργα Κρητικά, ΕΕΒΣ ΙΘ', 1949, σσ. 130 - 154.

⁵ Πρβλ. Τομαδάκη, Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος, σσ. 89 - 92. Εἰς τὴν ἐν σ. 89

ρη¹. Ἀντιθέτως ὅμως τὴν κατάστασιν ἐπηρεάζον ἐν Κρήτῃ παλαιότερον μὲν ὁ Δημήτριος Κυδωνῆς², ὁ Μάξιμος Χρυσοβέργης³, ὁ Δημήτριος Σκαρᾶνος⁴, ὁ Μανουὴλ Καλέκας⁵, οἱ ἐνωτικοί, κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας οἱ ἐντόπιοι Κρηῖτες Γρηγόριος ὁ Μάμμος⁶, Γεώργιος Τραπεζοῦντιος⁷ καὶ Ἰωάννης Πλουσιαδηνός⁸. Μὲ τοὺς τελευταίους τούτους φυσικὰ ἠνώθη ὁ πρὸς τὸν Βησσαρίωνα συνδεδεμένος βυζαντινὸς λόγιος Μιχαὴλ Ἀποστόλης. Πρὸς τὴν μερίδα τῶν ἐνωτικῶν κλίνει καὶ ὁ ἐξεταζόμενος Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς, ἐνωτικὸς θὰ ἦτο δὲ καὶ ὁ γνωστὸς πρωτοπαπᾶς βιβλιογράφος Ἰωάννης Συμεωνάκης⁹, λόγῳ τῆς θέσεώς του.

Ποία ὑπῆρξεν ἡ στάσις τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἀπέναντι

σημ. 2 βιβλιογραφίαν πρόσθετες: Le Typikon de Nil Damilas pour le monastère de femmes de Bœonia en Crète (1400) par S. Pétridès, Sofia 1911 (Ἐφημερίς Βουλγαρικῆ Ἀρχαιολογικῆ Ἰνστιτούτου τόμος XV, σσ. 1-22, ἀνάτυπον).

¹ Πρβλ. Τωμαδάκη ν, Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 85-89.

² Πρβλ. Τωμαδάκη ν, Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 97-101.

³ Πρβλ. Τωμαδάκη ν, Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 92-97. R. Lœnertz, Correspondance de Manuel Calecas (Studi a Testi 152) Città del Vaticano 1950, πολλαχοῦ.

⁴ Εἰς αὐτὸν ἀνήκει ἡ παρὰ Τωμαδάκη ν, Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 102-104 ἐπιστολή, τέως ἀποδιδόμενη εἰς τὸν Κυδωνῆν καὶ ἀπευθυνομένη πρὸς ἄγνωστον (καὶ οὐχὶ τὸν Ἰω. Βρυέννιον). Πρβλ. τὴν ἐπανεκδοσιν ὑπὸ R. Lœnertz, Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 335-337 καὶ 339.

⁵ Πρβλ. Τωμαδάκη ν, Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 101-106, R. Lœnertz, Ἐνθ' ἄνωτ.

⁶ Πρβλ. Allatius, Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 953-955. Γεδεών, Πατριαρχ. Πίνακες, σσ. 466-467, Ehrhard παρὰ Krumbacher (μετάφρ. Σωτηριάδου) Α', σσ. 233-234 τὰ ἔργα του ἐν τῇ P.G. Migne 160, σσ. 13-248. Ἐπ' ἐσχάτων δὲ P. Janin, Grégoire Mammias DTC 6, 1920, σσ. 1863-1864.—G. Hofmann, Papst Kalixt III... «Miscellanea Giovanni Mercati» III, Città del Vaticano 1946, σσ. 214-215.

⁷ Πρβλ. Allatius, Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 932. K. N. Σάθας, ΝΦ, σσ. 41-48.—Fabricius-Harles, BG XII, 1809, σσ. 70-84.—P. Janin, Georges de Trebisonde, DTC 6, 1920, σσ. 1235-1237.—Μητροπ. Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου [Φιλίππιδου], Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, ἐν Ἀθήναις 1933, σσ. 312-314.—Angelo Mercati, Notiziola sulla famiglia di Giorgio da Trebisonda OCP 11, 1945, σσ. 227-228 (καὶ 9, 1943, σσ. 65 ἐξ.). Εὐνόητον ὅτι περὶ τῶν μὴ ἀπασχολούτων ἡμᾶς εἰς τὴν παρούσαν μελέτην προσώπων ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἐνδεικτικὴ.

⁸ Περὶ τούτου βλ. περαιτέρω.

⁹ Πρβλ. Silvio Giuseppe Mercati, Di Giovanni Simeonachis protopapa di Candia «Miscellanea Giovanni Mercati» τόμος III (Studi e Testi 123), 1946, σσ. 312-341 (+IV πίνακες). Συμφώνως πρὸς χρονολογημένους κώδικας γραφέντας ὑπὸ τοῦ Συμ. τούτου, οὗτος διετέλει πρωτοπαπᾶς Χάνδακος τὴν 12 Μαρτίου 1449, τοῦλάχιστον δὲ ἀπὸ τοῦ 1445.

τῶν ἐν Κρήτῃ οὐνιτῶν δεικνύουν καθαυτὰ τὰ κείμενα τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου. Οὗτος, ἐλέγχων τὸ ἀνελικρινὲς τῆς ἐνώσεως, εὐλόγως παρατηρεῖ ὅτι ὁ πάπας δὲν ἐπέστρεψεν εἰς τὸν ἑλληνικὸν κλῆρον τὰς ἑλληνικὰς ἐπισκοπὰς ἀλλ' ἐκράτει αὐτὰς καὶ τὰ εἰσοδήματά των διὰ τοὺς ἄλλοθενεῖς «καὶ εἰ μὴ τοὺς ἄλλους ἔπεισεν ἀποδιδόναι τὰς νήσους ἡμῶν καὶ τὰς πόλεις τὰς ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' αὐτὸς [ὁ πάπας] τὰς ἐκκλησιαστικὰς εἰσόδους ἀπέτισε, τοὺς παρ' αὐτοῦ πεμπομένους ἐξέλασας ποιμένας. Καίτοι σαφές ἐστίν, ὡς μηδὲν ἕτερον ἐποίει, τοῦτο γοῦν πράττων, ἠδύνατ' ἦν μετιώσας τὸν εἰρηοῦντα δεικνύει καὶ βουλούμενον βοηθεῖν, τὰς εἰσόδους ἀποδιδόνς τῶν ἐκκλησιῶν, τῆς ἐν Κερκύρα, τῆς ἐν Σικελία, τῆς ἐν Κρήτῃ, τῶν ἄλλων νήσων, ἃς ἐξ ἡμῶν εἶχεν ἀρπάσας, καθάπερ ἄλλοι τὴν νήσον ἀοχὴν» ἀλλ' οὔτε οὐδὲν τούτων ἐποίησε δῆπου, καὶ τοῦ τὴν Πόλιν τῶν πατέρων ἀναληφθῆναι πάλιν ἡμῶν σφόδρα ἐμνησικάκει»¹. Πρὸς Ἰωακείμ δὲ τοῦ Σινᾶ νοσφρων ὁ Σγολάριος ἔλεγε «Ἐάν ἔλθῃ τις ἱερομόναχος ἢ κοσμικὸς ἱερεὺς, ἢ διάκονος ἀπὸ τῆς Κρήτης... ἢ τῶν ἄλλων νήσων ἀπὸ τοῦ γένους ἡμῶν, ἔχετε δ' ἀμφιβολίαν τινα ἢ περὶ τοῦ χειροτονήσαντος αὐτόν, μὴ ποτε ἐφορῶναι τὰ τῶν Λατίνων ἢ περὶ αὐτοῦ τοῦ ἱερωμένου... ὅμως θέλει νὰ καρτερήσῃ εἰς τὸ μοναστήριον ὁ τοιοῦτος καὶ ποιήσῃ μετάνοιαν καὶ δώσῃ δημολονίαν καὶ ὑπόσχεσιν, καὶ τότε δέχσθε αὐτόν ὡς ἱερέα καὶ συλλειτουργήτε αὐτῷ»².

Εἰς μακρὰς διηγήσεις θὰ ἔφερον ἡμᾶς ἡ ἐξιστόρησις τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, καὶ τῶν κατὰ τὰς ἐνεργείας τῶν παπῶν Εὔγενίου Δ' (1431 - 1447), Νικολάου Ε' (1447 - 1455) καὶ Καλλίστου Γ' (1455 - 1458) πρὸς ἐμπέδωσιν τῆς οὐνίας ἐν Κρήτῃ, τὴν δρᾶσιν τοῦ Simon de Candia, λατίνου κληρικοῦ ἐπιτυχόντος νὰ ψάλλῃ τὴν λειτουργίαν (τῶν δυτικῶν) εἰς λατινικὴν μετάφρασιν, τὴν ἀντίδρασιν τοῦ ἐκεῖ ποιμνίου, τῶν πατριαρχικῶν ἐξάρχων Παΐσιου καὶ Μάρκου ὑποστηριζομένων ὑπὸ τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου, καὶ τὴν ἀντίθεσιν τοῦ κρητικοῦ λαοῦ εἰς τὴν ἐπιβολὴν ἄνωθεν τῆς ἐνώσεως. Καὶ τοῦτο μὲν θὰ πράξωμεν ἄλλοτε. Γενικῶς δ' εἰπεῖν ἢ σημειωθεῖσα μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀντίδρασις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τῆς βεβιασμένης ἐνώσεως καὶ ἡ μεταμέλεια τῶν ὑπογραψάντων, ἢ ἀμηχανία τῶν ἀρχόντων ὅπως ἐπιβάλλουν τὸ καθεστὼς καὶ τὸ ἀναπτυχθὲν κατὰ τῶν λατίνων μῖσος, ταῦτα πάντα εἶχον ἀνάλογον ἀντίκτυπον εἰς τὴν ἑλληνικωτάτην Κρήτην³. Ἀναμφιβόλως εἰς τὴν νήσον ἔφθανον αἱ

¹ Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Ἐπαντα τὰ εὐρισκόμενα III, σ. 97, στίχοι 24 - 33.

² Αὐτόθι, IV, 1935, σ. 206, 18 - 26.

³ Πρὸβλ. Kardinal Bessarion als theologe, humanist und staatsmann Funde und Forschungen von Ludwig Mohler, I Band Darstellung, Paderborn 1923, σσ. 179 - 191: Byzanz nach dem Unionskonzil.—G. Hofmann S. J., Wie stand es mit der Frage der Kircheneinheit auf Kreta im XV

ἐγκύκλιοι τῶν ἀνθωνωτικῶν, ὡς καὶ τοῦ Μάρκου Ἐφέσου «τοῖς ἀπανταχοῦ τῆς γῆς καὶ τῶν νήσων εὐρισκομένοις ὀρθοδόξοις Χριστιανοῖς...»¹.

Οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀνθωνωτικοί, δὲν λέγω δὲ τὸ πατριαρχεῖον, διότι τοῦτο ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ὄρου μέχρι τῆς ἐν Ρώμῃ ἐγκαταστάσεώς του διηύθυνεν οὐσιαστικῶς Γρηγόριος ὁ τῆς Μαμμῆς, ἀντέδρασαν εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῆς οὐνίας ἐν Κρήτῃ ζωηρῶς, ἔχοντες προφανῶς ὑπ' ὄψιν ὅτι ἦτο εὐκολώτερον νὰ ἐπιβληθῇ αὕτη εἰς τμήμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπόδουλον καὶ ὑπὸ κυρίουσ λατίνους ὑπαγόμενον. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ Ἑνετία δὲν ἀπεσκόπει εἰς τυφλὴν ὑπηρεσίαν τοῦ πάπα ἐν Κρήτῃ ἀλλὰ πρὸ παντὸς ἀπέβλεπεν εἰς τὴν διατήρησιν τῶν ἰδίων της συμφερόντων τὰ ὁποῖα ἐξυπηρετεῖ ἢ ἡσυχία καὶ ἢ ἔλλειψις ἐπομένως πάσης δογματικῆς διαμάχης ἢ καταπίεσεως. Ἀλλὰ φυσικὸν ἦτο οἱ ὑπ' αὐτῆς ἐγκαθιδρυθέντες ἐν Κρήτῃ ἐκκλησιαστικοὶ φρουράρχαι νὰ θελήσουν νὰ στερεωθοῦν βασιζόμενοι εἰς τὰ ἐν Φλωρεντία ἀποφασισθέντα.

Καθ' ὃν λοιπὸν χρόνον ὁ πάπας διέτασσε τὸν Φαντῖνον Βαλαρέσσον ὅπως μεταβῇ εἰς Κρήτην καὶ ἐπιβάλῃ τὴν ἔνωσιν, προβαίνων εἰς παραχωρήσεις τινὰς ἐπιφανειακὰς πρὸς τὸν Κρητικὸν λαόν, οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπέστειλλον ἄνδρα σεβαστὸν καὶ ἐπίμονον, πιστὸν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, διὰ νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον τοῦ Ἀνθίμου τοῦ ὁμολογητοῦ καὶ τοῦ Ἰωσήφ Βρυενίου. Οὗτος εἶναι ὁ *νομοφύλαξ καὶ χαρτοφύλαξ Κρήτης Παῖσιος*.

Περὶ τοῦ προσώπου τούτου καὶ τῆς δράσεώς του ἐν Κρήτῃ παλαιόθεν ἐγένετο λόγος, ἀλλὰ πῶς συγκεχυμένως. Ἦδη ὁ Le Quien ἀτόπως ὑπέθεσεν ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ πάπα ἀποσταλεὶς εἰς Κρήτην ἀρχιερεὺς δὲν ἐλέγετο Φαντῖνος ἀλλὰ Παῖσιος². Τοῦτο ἀνεσκεύασεν ἤδη ὁ Φλαμίνιος Cornelius, παρατηρήσας ὅτι ἄτοπον θὰ ἦτο ἂν ὑπὸ τοῦ πάπα ἀπεστέλλετο ὀρθόδοξος ἀρχιερεὺς καὶ «neglecto amplissimo viro in Cretensi Ecclesia sedente, litteras suas daret Græco præsulī extra Regnum commoranti»³.

Αἱ περὶ τῆς δράσεως τοῦ Παῖσιου πληροφορίες ὀφείλονται εἰς τρεῖς ἐπιστολάς τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου, τὴν 11ην, 12ην καὶ 17ην. Ἐξ αὐτῶν ἡ πρώτη ἀπευθύνεται πρὸς ἄγνωστον πρόσωπον, μὴ Κρητῆ, διαμένοντα εἰς τὴν νῆσον καὶ σκοπεύοντα νὰ περάσῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν· ὁ Γεννάδιος τὸν συμβουλεύει νὰ περιμένῃ τὴν παρέλευσιν τοῦ χειμῶνος, ἀφοῦ τὴν ἀνοιξὶν θὰ κριθῇ

Jahrhundert? «Orientalia Christiana Periodica» X, 1944, σσ. 91 - 115.—Τὸ ὅτι αὐτὸ ὁ Πάπας Kalixt III und die Frage der Kircheneinheit in Osten. «Miscellanea Giovanni Mercati» τόμος III, 1946 (Studi e Testi 123), σσ. 209 - 237, καὶ εἰς ἀνάγκην, σ. 1 - 29. Τοῦ αὐτοῦ αὐτοῦ, Pápstliche Gesandtschaften für den Nahosten, 1418 - 1453 «Studia Missionalia» V, 1950, Ρώμη, σσ. 45 - 71.

¹ Πρβλ. τὸ κείμενον ὑπὸ L. Petit, PO XVII, 1923, σσ. 449 - 459.

² M. Le Quien, Oriens Christianus, Parisiis 1740, II, σ. 265.

³ Creta Sacra I, 1755, σ. 212.

ἡ τύχη τῆς Πόλεως· ἐγράφη λοιπὸν ἡ ἐπιστολὴ πρὸ τοῦ 1453 ἔτους, πιθανώτατα τὸ 1452¹. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιστολὴν ἀναγινώσκειται «Φιλῶ δὲ καὶ τοὺς ἐν τῇ νήσῳ... Καὶ σὺ δὲ χάριν ἂν αὐτοῖς ἔχεις, οἶμαι, δικαίαν, οὐ τῆς ἄλλης μόνον φιλοφροσύνης, ἀλλὰ καὶ ἐπαίνων οἷς σε ἀμείβονται. Τὸν δὲ ἱερὸν Παῖσιον ἐξαίρω τοῦ λόγου, ὃς ἤρκεσεν ἂν ἀντὶ μυρίων, τοῦναντία ἂν μοι μαρτυρησάντων, πολλοῖς δικαιοῦσιν πιστότατος ὢν. Οὐ γὰρ ἐστὶν ὑπ' εὐνοίας ἐν τῇ κρίσει σφαλῆναι ἄνδρα θεῖον καὶ γυμνῇ τῇ ἀρετῇ προσέχειν εἰδότα οἷς ἂν ποτε τῶν ἀνθρώπων συγγένοιτο...»².

Ὅτι ὁ Σχολάριος ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν Κρήτην καὶ τὰ ἐν αὐτῇ πολὺ πρὸ τῆς ὡς ἄνω ἐπιστολῆς, φαίνεται ἐξ ἐπιστολῆς του γραφείσης ἐκ Φλωρεντίας «Μάρκῳ Λειπομάνῳ, ἐν Βενετία» (1439)³ καὶ σχετικῆς πρὸς τὴν ἐνετικὴν τῆς μεγαλονήσου διοίκησιν.

Ἄλλ' ἡ ἐπιστολὴ 12 «Γεώργιος Σχολάριος Παῖσιῳ εἰς Κρήτην»⁴ ἄλλως ἀχρονολόγητος, ἐὰν τὸ «Γεώργιος» τοῦ τίτλου καλῶς ἔχη, γραφεῖσα πρὸ τῆς κατὰ τὸ 1450 ἔτος μετονομασίας τοῦ Σχολαρίου εἰς Γεννάδιον⁵, εἶναι διαφωτιστικὴ διὰ τε τὸ πρόσωπον τοῦ ἐν λόγῳ ἱερωμένου καὶ τὰς ἐν Κρήτῃ περιπετείας του. Βεβαίως μέχρι τοῦδε παρεπλανήθημεν ἐκ τῆς σημειώσεως «Paisio Cretæ, ut conjicimus, archiepiscopo, cui perpetuos pro Christo labores et liberationem ex carcere gratulatur»⁶, προελθοῦσαν ἐκ τῆς ἀγνοίας τῶν κρητικῶν πραγμάτων εἰς ἣν εὐρίσκοντο οἱ τοῦ κειμένου παλαιοὶ ἐκδόται. Ἀνάγνωσις ὅμως τοῦ κειμένου ὑπὸ τὸ ἱστορικὸν φῶς τῆς μεταξὺ 1439 καὶ 1470 καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης, μᾶς ὀδηγεῖ εἰς ἄλλα συμπεράσματα. «Ἀπήγγειλαν ἡμῖν οὐκ ὀλίγοι τὴν ἐκ τῶν παρ' ὑμῖν ἀρχόντων ὀργήν, ἣν χαριζόμενοι τοῖς ἐξ ἡμῶν ἀποστάσι καὶ σοὶ μετὰ τῶν ἄλλων ὡς τῆς πατρίου δόξης ἀντιποιουμένοις ἐπήνεγκαν· καὶ ἦν ἡμῖν ἐξαισιόνητι πάθος ἐκ τῆς ἀγγελίας ταύτης συμβάν. Ἡ μὲν γὰρ εἰρκὴ καὶ τὰ ἐν ταύτῃ δεσμὰ μόνον οὐ καὶ ἡμᾶς εἶχε συγκαθειρογμένους καὶ τὴν ἐκεῖ πικρίαν πᾶσαν

¹ Περβλ. Σπ. Π. Λάμπρου, ΠΠ Β', 1912-1924, σ. 25'.

² Λάμπρος, Ἔνθ' ἄνωτ. σσ. 231-232, Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Ἄπαντα τὰ εὐρισκόμενα IV, 1935, σσ. 500-502.

³ Γενν. Σχολαρίου, Ἔνθ' ἄνωτ. IV, σσ. 441-443. Περβλ. καὶ τὴν φράσιν τῆς ἐπιστολῆς 12 «ἀπήγγειλαν ἡμῖν οὐκ ὀλίγοι» (τῶν ἐν Κρήτῃ ἢ ἐκ Κρήτης ἐρχομένων). Περὶ τοῦ ἑλληνομαθοῦς τούτου Λειπομάνου πρβλ. Λάμπρου, ΠΠ Β', σσ. 27'-28'.

⁴ Λάμπρος, ΠΠ Β', 1912-1924, σσ. 232-234, Γενναδίου Σχολαρίου, Ἄπαντα τὰ εὐρισκόμενα IV, 1935, σσ. 450-452.

⁵ Ἦδη ὁ Λάμπρος, ΠΠ Β', σ. β' καὶ ε' παρατήρησεν ὅτι «ἤδη ἐν τοῖς κώδιξι δὲν διαστελλονται πάντοτε τὰ προωνύμια Γεώργιος καὶ Γεννάδιος κατὰ τάξιν χρονολογικὴν».

⁶ Migne P.G. 160, 1866, στ. 166.

συνδιαφέροντας. Οὕτως ἀπὸ τοῦ σοῦ σώματος ἐπὶ τὰς ἡμῶν διεβίβαζε σάρκας τὴν τῶν ἀλγεινῶν αἰσθησιν ἢ φιλία, οὐδὲ τοῖς μεταξὺ πελάγεσιν εἰργομένη». Ἐπομένως ὁ Παῖσιος συνελήφθη διὰ τὴν ἐν Κρήτῃ δρασίῃ του καὶ ἐκλείσθη δέσμιος εἰς τὰς φυλακάς, πρᾶγμα διὰ τὸ ὁποῖον συνέπασχον οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁμόφρονες καὶ φίλοι του. Τίς ἡ αἰτία ; «οὐ γὰρ ὡς κακοῦργον καὶ πονηρὸν ἢ κάθειρξις ἐκείνη τὸν ἑμὸν εἶχε Παῖσιον, ἀλλ' ἦσαν μᾶλλον τοιοῦτοι οἱ μηδὲν ἀδικοῦντί σοι τὰς ποινὰς ἐκείνας ἐπενεγκόντες». Ἐνῶ λοιπὸν ἐφαντάζετο τὸν Π. ὁ Σχ. εἰς τὴν φυλακὴν εὐχόμενον ὑπὲρ τῶν διωκόντων αὐτὸν καὶ ἐφθόνη ἐπὶ τῇ εὐτυχίᾳ του καὶ ἠύχετο, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος τύχη ἀναλόγου μεταχειρίσεως ὑπὸ τῶν ἐν τῇ Πόλει, «ταῦτα λογιζομένους ἡμῖν ἐπὶ ταῖς σκυθρωποτέραις φήμαις ἐκείναις καὶ δευτέροί τινες ἤκουσιν ἄγγελοι, *λελυσθαί σε πάντων καὶ τῆς ἀρχαίας ἐκείνης ἀνέσεως ἀπολαύειν ἰσχυριζόμενοι, καὶ μετὰ σοῦ τοὺς τῶν αὐτῶν σοι δεσμῶν κεκοινωνηκότας, καὶ τὸν τῆς καθειρξεως χρόνον καὶ τὴν τῆς ἐλευθερίας ἡμέραν καὶ πάντα ἡμῖν ἀκριβῶς διηγούντο τὰ μεταξὺ*».

Ἐκ τῶν περαιτέρω λεγομένων φαίνεται ὅτι ἡ σύλληψις ἐγένετο κατὰ τὴν μεγ. τεσσαρακοστὴν καὶ ἡ ἀπόλυσις συνέπεσε μὲ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, ὅστε ὁ Σχολάριος τολμηρῶς πως νὰ παρομοιάξῃ τὸ θεῖον πρὸς τὸ τοῦ Παΐσιου δραῖμα. Ἡ ἐπιστολὴ καταλήγει οὕτω «Καὶ νῦν ἡμῖν ἐν ταῖς τῶν *ὁμολογητῶν* ὁμηγύρεσι *τεταγμένος*, οὐ μᾶλλον τὴν ἔχουσαν νῆσον ἢ τοὺς φίλους πάντας καὶ τοσοῦτόν σου δισταμένους κοσμεῖς. Ἀλλὰ ζῆθι καὶ τὸν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ζῆλον σαυτῷ τε καὶ τοῖς πλησιάζουσιν αὐξῶν καὶ ἡμᾶς ὁμοίως εὐφραίνει ταῖς τῶν καλῶν ἀγγελίαις· *εἰ γὰρ καὶ πάντα μέλλοις προῖεσθαι τοῖς ἀδίκοις ἀπαιτηταῖς, οὐ δίκαιον ὑφιέναι σε τῆς εὐσεβεστάτης ταύτης συστάσεως*».

Δυστυχῶς ὁ Σχολάριος εἶχε σπεύσει διὰ νὰ γράψῃ τὸ λαμπρὸν αὐτὸ συγγραφήριον γράμμα. Ὁ Παῖσιος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ εἶχον ὄντως ἀπολυθῆ καὶ εἶχον ἀποκατασταθῆ εἰς τὴν «ἀρχαίαν ἄνεσιν», ἀλλ' οὐχὶ ἄνευ ὄρων. Πισθέντες ἀπὸ τοὺς Ἐνετούς, ὑπεχώρησαν, οὐχὶ βεβαίως κατὰ τὸ δόγμα, ἀλλὰ προφανῶς εἰς ἀγωνιστικότητα. Ποῖοι ἦσαν οἱ ἐπιβληθέντες εἰς αὐτοὺς ὄροι ἀγνοοῦμεν. Φανερὰ ὅμως εἶναι ἡ δυσαρέσκεια, ἡ λύπη τοῦ Σχολαρίου ὅταν οὕτως ἐξηκριβίωσε τὰ γενόμενα. Ὁρθῶς ὑπωψιάσθη ὁ Λάμπρος ὅτι ἡ ἐπιστολὴ 17 εἶναι σχετικὴ μὲ τὸν ἐν λόγῳ Παῖσιον¹. «Τῆς σῆς μὲν πρότερον εὐσεβείας ἀγγελομένης ἡμῖν, ἕτερόμεθα» γράφει ἐν ἀρχῇ. Ἀλλὰ τὴν χαρὰν διεδέχθη λύπη ἐπὶ τῇ ἀγγελίᾳ ὅτι ὁ Παῖσιος ἐφοβήθη τὸν θάνατον, καί, ἐνῶ ἦτο πλησιέστατος πρὸς τὸ μαρτύριον, ἐδειλίασεν. Ἐνῶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἤλπιζον ὅτι ὁ Παῖσιος θὰ ἐνέμενεν, οὕτως ἐνέδωκεν· «ταῦτα δὴ σε καὶ αὐτὸν εἰδότα πάνυ καλῶς τὴν μαρτυρίαν τῆς ἀληθείας καιροῦ καλοῦντος

¹ Λάμπρου, ΠΠ Β', σσ. 243-246, πρβλ. καὶ σ. κς'.

ὑπελεύσεται γενναίως ἐλπίζομεν καὶ τῶν ἅπαξ ἐγνωσμένων βουλήσεται θνήσκειν ὑπερμαχοῦντα...». Ἐὰν δὲν εἶχε δειλιάσει, θὰ ἦτο ἤδη κόσμημα τῆς Ἐκκλησίας καὶ καύχημα τῶν φίλων «Ὡ πόσων ἐγκωμίων ὑπόθεσις νῦν ἂν ἡμῖν ἦσθα, πόσοι τὸν σὸν ἂν ἐώρταζον θάνατον ἐκ τῆς ὑπὲρ Χριστοῦ παρησίας σοι σαφῶς ἐπενηγεμένον... Ἀλλὰ σὺ φεῦ θύσασπις ἡμῖν ἐγένου παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα καὶ ταῦτα τὴν τῶν προμάχων τόλμαν καὶ προθυμίαν ἐξ ἀρχῆς ἀνελόμενος καὶ τοὺς στεφάνους ἐν χεροῖν ἔχων ὑπὸ ὄραθυμίας ἀφήκας καὶ ἀντὶ τῶν ἐπάθλων νῦν συγγνώμην αἰτεῖς. Ταῦτα πολλὴν ἡμῖν ἀθυμίαν ἐνέβαλεν. Ταῦτα καὶ περὶ τῶν ἄλλων δεδιέναι πάνν ποιεῖ... Καὶ τί χρὴ περὶ τῶν σαθροτέρων ἐλπίζειν, ὁπότε τῆς σῆς στερρότητος οὕτω σφοδρῶς ὁ τῆς ζωῆς ἔρος ἐκράτησεν ;»!

Τελευτῶν ὁ Σχολάριος δὲν ἀπελπίζει· ἀπεναντίας προτρέπει πρὸς διόρθωσιν τὸν δειλιάσαντα καὶ δὴ τὸ μὲν διὰ τῆς αὐτεπιβολῆς ἀργίας ἀπὸ τοῦ ἱεροπρακτεῖν, τὸ δὲ διὰ τῆς μὴ τηρήσεως τῶν βιαίως ὑπεσχημένων. «Ἀρχὴ δὲ γνησία τῆς μετανοίας ἢ τῶν βιαίως ὑπεσχημένων ἀποφυγὴ καὶ παραίτησις, ἣν ἀκινδύνως δύνασαι πράττειν. Σοῦ γὰρ τὸν ἰδιώτην αἰρουμένου βίον προσκαίρως καὶ τὸ λειτουργεῖν ὑπερτιθεμένου, ἕως ἂν τὰ τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἐπιζομένην λάβη κατάστασιν, οὐδεὶς ἀπαιτήσῃ τὰς ὑποσχέσεις ἢ μὴ λαμβάνων δίκας εἰσπράξεται... Εἰ δὲ καὶ ἕτερόν τινα τρόπον ὑποβάλλῃ σοι τὸ συνειδὸς τὴν ἐκ Θεοῦ συγγνώμην αἰτεῖν, ποιεῖ δὴ τὰ δοκοῦντα, μόνον εἰ κατὰ νόμον¹ ταῦτα μέλλει πράττεσθαι. Ἐν φυλάττου μόνον, μὴ καθάπαξ ἀπεγνωκὸς τῆς ἡμετέρας δλοκληρίας ἀπορραγῆς». Ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου φαίνεται ὅτι ὁ πιαίστης Παῖσιος δὲν εἶχεν ἀπομακρυνθῆ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀλλ' εἶχε παραιτηθῆ τῆς δράσεως.

Ε΄ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ, ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΙ ΤΩΝ ΕΝ ΚΡΗΤῃ

Ἐκτὸς τοῦ πάπα ὁ ὁποῖος ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ ὄρου τῆς Φλωρεντίας, καὶ ἄλλη προσωπικότης τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ ἄλλης κινουμένη σκοπιᾶς, εἰργάζετο πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν. Πρόκειται περὶ τοῦ Νικαίας Βησσαρίωνος τὸν ὁποῖον ὁ πάπας ἀνήγαγεν εἰς τὴν πορφύραν τοῦ καρδινάλιου. Ὁ λογιώτατος οὗτος ἱεράρχης, ἀρχηγὸς γενόμενος τῶν ἐνωτικῶν, ἀνψωθεὶς ἀργότερον (Ἀπρίλ. 1463) καὶ εἰς τὸν θρόνον τοῦ λατινικοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν τῆς βασιλευούσης ἐπεξήτησε παντὶ τρόπῳ ὅπως ἐπιβληθῆ εἰς τὰς φραγκακρατουμένας

¹ Κατὰ θεῖον νόμον δηλ.

χώρας. Τοῦτο βεβαίως ἔπραττεν ὡς σύμφωνον πρὸς τὰς πολιτικάς του προθέσεις, δηλονότι τὴν σταυροφορίαν τῆς Δύσεως πρὸς ἐλευθέρωσιν τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοὺς δυνάστας μουσουλμάνους. Ἐπόμενον ἦτο ὅτι δὲν θὰ ἠδιαφόρει διὰ τὴν Κρήτην, τὸ σπουδαιότερον Regnum τῆς Ἑνετίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀπὸ τὸ ὁποῖον κατήγοντο ἐπιφανεῖς ἐνωτικοί, ὁ Μητροφάνης, ὁ Γρηγόριος, ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος κ.ἄ. καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἤδη οἱ ἐπιφανέστεροι ἀνατολικοὶ εἶχον δώσει μάχην μὲ τοὺς ἐπιφανεστέρους τῶν λατινιζόντων Ἑλλήνων.

Ἐκτὸς τῆς ποιμαντορικῆς ἐγκυκλίου του (27 Μαΐου 1463) ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τῆς πατριαρχείας, ἡ ὁποία θὰ ἔφθασε καὶ εἰς τὴν Κρήτην, ὁ Βησσαρίων προσέβη εἰς δωρεάν διὰ τὴν συντήρησιν δεκαῆξ οὐνιτῶν ἱερέων ἐν Κρήτῃ¹, οἱ ὁποῖοι τὸ μὲν θὰ διεφώτιζον τοὺς κατοίκους ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως, τὸ δὲ θὰ ἐχρησίμευον διὰ νὰ λαμβάνωνται ἐξ αὐτῶν οἱ πρωτοπαπᾶδες Κρήτης (Χάνδακος), Χανίων, Ρεθύμνης καὶ Σητείας. Ἦδη τὸν Μάϊον 1462 ὁ πάπας εἶχε ζητήσει 40 χρυσᾶ δουκάτα ἐκ τῶν ἐσόδων τῆς ἐν Χάνδακι σιναϊτικῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης νὰ διατίθενται ὑπὲρ τῶν ἐνωτικῶν ἱερέων τῆς Κρήτης², τοὺς ὁποίους γνωρίζομεν ὀνομασί: Ἡσαΐας ἱερομόναχος, Ἰωάννης Πλουσιαδηνός, Ἰωάννης Ρῶσσοσ (ὁ βιβλιογράφος), Γεώργιος Ἀλεξάνδρου, Νικόλαος Καναδάτος, Νικόλαος Πλουσιαδηνός, Νικόλαος Μαυρομάτης, Γεώργιος Χρυσολωρᾶς, Μάρκος Ἐπιφάνιος, Μανουὴλ Συναδηνός, Γεώργιος Βισούλας καὶ Γεώργιος Βρανᾶς³. Διὰ τῆς φορολογίας αὐτῆς τῶν κτημάτων τοῦ Σινᾶ ἐν Κρήτῃ καὶ τῆς δωρεᾶς τοῦ Βησσαρίωνος συνετηροῦντο οἱ ἄλλως μὴ ἔχοντες ποίμνιον ἑλληνορρυθμοὶ λατῖνοι. Παρὰ ταῦτα ἡ οὐνία δὲν προώδευσεν, ἀπεναντίας πολλοὶ λατινικοῦ ρυθμοῦ Κρήτες μετελάμβανον καὶ ἐκηδεύοντο ἀπὸ ὀρθοδόξου ἱερεῖς!

Καὶ περὶ μὲν τῆς δράσεως τοῦ κορυφαίου ἐκ τῶν οὐνιτῶν Πλουσιαδηνοῦ εὐθὺς ἀμέσως. Ἀπαραίτητον ὅμως θεωρῶ νὰ εἶπω ὀλίγα διὰ τὸν γνωστὸν πράκτορα τοῦ Βησσαρίωνος ἐν Κρήτῃ *Μιχαὴλ Ἀποστόλην*⁴, Βυζάντιον

¹ Fl. Cornelius, *Creta Sacra* II, σσ. 35-36.

² G. Hofmann, *Sinai und Rom* OC IX, 1927, σσ. 267-270.

³ Αὐτόθι πρβλ. καὶ Hofmann, *OCP* X, 1924, σ. 99.

⁴ Ἡ ἀλληλογραφία του ἐξεδόθη τὸ μὲν ὑπὸ Ἐ. Legrand, *BH de XV et XVI siècles* II, 1885, σσ. 233-259: *Lettres de Michel Apostolios*, τὸ δὲ ὑπὸ Hippolyte Noiret, *Lettres inédites de Michel Apostolis*, publiées d'après les manuscrits du vatican avec des Opuscules Inédits du même auteur, une introduction et notes par—, Paris 1889, ὅπου καὶ τινὰ τῶν ἔργων του. Περὶ τῆς στάσεώς του ἀπέναντι τοῦ ὄρου τῆς Φλωρεντίας ὁ Allatius, *Ἐνθ'* ἀνωτ. στ. 938. Περὶ τῶν σχέσεών του μετὰ τοῦ Βησσαρίωνος ὁ L. Mohler, *Kardinal Bessarion I Band*, Paderborn 1923, σσ. 328-332.—μετὰ τοῦ Ἀμιρούτζη ὁ N. B. Τωμαδάκης, *ΕΕΒΣ* ΙΗ', 1918, σσ. 130-131.—Πρβλ. καὶ Β. Λαοῦρδα, *Μιχαὴλ Ἀποστόλη* λόγος περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης, *ΕΕΒΣ* ΙΘ',

λόγιον καταφυγόντα εἰς Κρήτην μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ταξιδεύοντα δ' ἐκεῖθεν εἰς Ἰταλίαν, ἀλληλογραφοῦντα μὲ τὸν Βησσαρίωνα καὶ τὸν Ἀμιρούτζην (μὲ τὸν πρῶτον ἐξεφράζετο ὡς καθολικὸς μὲ τὸν δευτέρου ὡς ἐλευθερόφρων!), ἀντιγράφοντα, συλλέγοντα καὶ ἐμπορευόμενον ἑλληνικοὺς κώδικας διὰ λογαριασμὸν τοῦ πρώτου καὶ ἐπιδιώκοντα, εἰς μάτην, ἀναλώμασιν αὐτοῦ νὰ ἰδρῦση ἐν Κρήτῃ ἄνωτερον σχολεῖον: «διὰ τοῦτο βοηθητέον Κρησί τε καμοί», ἔγραφε πρὸς τὸν Βησσαρίωνα, «ἢ μουσεῖον ἀνεωγόντα, τοῦτο δὴ τὸ πολλὰ σοι πάλαι ποθούμενον, ἢ ὅτῳ τρόπῳ ἄριστά σοι καὶ ἔμοι ἔξῃν δοκεῖ»¹. Καὶ ἄλλοτε «βεβαιοῦ τοίνυν τοὺς λόγους καὶ δεῖξόν με ἀληθῆ, οἷψ τῷ τρόπῳ διδασκαλεῖον εἰς Κρήτην ἀνοίξας ἀρέσκει σοι»², καὶ «θέλησον ἀνθῆσαι κἀν τῇ Κρήτῃ τοὺς λόγους»³.

Ὁ Ἀποστόλης, πρόσωπον μέχρι γελοιότητος ἀλλοπρόσαλλον, ἐριστικὸν καὶ ὑπερβάν πᾶσαν πτωχοπροδρομικὴν κολακείαν καὶ ἐπαιτείαν⁴, ἀφοῦ εἶχεν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντιταχθῆ εἰς τὴν ἔνωσιν, ἐνόμισεν ὅτι ἡ ἀντίθετος στάσις ἐν Κρήτῃ θὰ τῷ ἀπέβαινε προσοδοφόρος. Ἐξεδηλώθη λοιπὸν ὡς ἀνθενωτικὸς, δι' ὃ καὶ προεκάλεσε τὴν μῆνιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ λαοῦ. Ὁ Βησσαρίων συνίστα εἰς τὸν πτωχὸν αὐτὸν λόγιον «συνεῖναι τοῖς τῆς ἐνώσεως». «Ἐπεὶ δ' ἄπαξ ἐκέλευσας συνεῖναι με τοῖς ἐνώσεως καὶ τὰ δυνατὰ συναγορεύειν αὐτοῖς, ἓνα τῶν τοιούτων γενόμενον καὶ αὐτόν, εἰ καὶ πρὶν ἐλάνθανον ὦν, δίκαιόν ἐστι γινῶναι καὶ ὅσα μοι περιέπεσεν μῖσος μὲν οὖν τῶν Γραικῶν καὶ αὐτοῖς ἀποσυνάγωγον εἶναι, καὶ μῆτε προσαγορεύειν, μῆτε τῶν σφῶν αὐτῶν παῖδας φοιτᾶν παρ' ἐμέ, ἵνα μὴ τῇ παιδείᾳ τῶν λόγων ῥωμέλληγες γένωνται, ἔχων καὶ ἄλλα φάναι πολλὰ, παραλείπω. Σάββας δέ τις καὶ Μάξιμος μοναχῶν» προσεκόμισαν εἰς αὐτὸν πρὸς ἀντιγραφὴν «γράμμα τοῦ Ἀλεξανδρείας γέμον ἀσεβείας καὶ βλασφημίας ἐπὶ Λατίνους». Ὁ Ἀποστόλης τοὺς ἐξύβρισε, τοὺς ἐξεδίωξε καὶ τὴν ἐπομένην διηγήθη τὸ πρᾶγμα «τοῖς δημοδόξοις καὶ φίλοις»⁵, οἱ ὅποιοι τὸν παρεκίνησαν νὰ τοὺς καταγγείλῃ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ ἔπραξε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξορισθοῦν οἱ δύο ὀρθόδο-

1949, σσ. 235 - 244 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Μιχαὴλ Ἀποστόλη Ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα, ΕΕΒΣ Κ', 1950, σσ. 172 - 208, ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία, εἰς τὴν ὁποίαν πρόσθετος: F. Masai, Un péri de l'histoire faussement attribué a Michel Apostolès, «Scriptorium» 1, 1946 - 1947, σ. 162.

¹ Legrand, Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 240.

² Αὐτόθι σ. 249.

³ Αὐτόθι σ. 250.

⁴ Noiret, Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 26, ὡς ἐξῆς χαρακτηρίζει τὸν Ἀποστόλην «grand enfant, avec bon cœur, mais sans cervelle; professeur sans place, mendiant argent et élèves; exilé parcourant le monde pour chercher patrie et fortune».

⁵ Μεταξὺ τῶν ὁποίων Γ ε ὄ ρ γ ι ο ς Ἀ λ ε ξ ἄ ν δ ρ ο υ (ὁ εἰς ἐκ τῶν 12 οὐνιτῶν) καὶ Ἰ ω ἄ ν ν η ς ὁ ζ η λ ω τ ῆ ς «τῶν ἱερέων τῆς γερουσίας τῶ κορυφαίω».

Ξοι καὶ ἀνθენωτικοὶ μοναχοί. Οὗτοι «οὐκ ἤρκει μένοντε αὐτῷ ἐν τῇ Συρία σιγᾶν, ἀλλ' ἐγραψάτην ἐν Κρήτῃ τοῖς ξυνθιασώταις αὐτοῖν, ἐμὲ μὲν πρώτως καὶ μάλιστα ἀφορίζοντε, μετέπειτα δὲ καὶ τοὺς γενομένους αὐτοῖν αἰτία <ς> τῆς ἔξορίας. Ταῦτ' ἀναγρόντες οἱ Κρηῆτες, εἰπεῖν οὐκ ἔχω οἷοι γεγόνασιν· οὐχ ὁρᾶν ἔχουσιν ὡς γοργόνας, οὐ πυρὸς μεταδιδόσασιν, οὐχ ἁλῶν, πολλοῦ γε καὶ δεῖ χρομάτων, οὐ συνεύχονται, οὐκ ἄλλο τι ποιοῦσιν ἀνθρώπινον...»¹. Καὶ εἰς τὴν ἐπιστολὴν 70ὴν τῷ 1467 γραφεῖσιν ὁ τὸ πρὶν ἀνθενωτικὸς Ἀποστόλης² ἰδοὺ τί λέγει. «Καὶ ταῦτα ξένος ὢν καὶ πένης κἀνέστιος, τοῖς τε Γραικοῖς οὐχ ὅτι γε ἔξουθενωμένος, ἀλλ' ἐχθρὸς ἄσπονδος, μισητὸς καὶ ἀποσυνάγωγος· ἔξ ὅτου γὰρ ἀνεκαλυψάμην ἦν ἔχων δόξαν περὶ Λατίνους ἐτύγγανον, συναγορεύων τοῖς ὑπῆκόοις τῶν Ῥωμαίων τῆς Ἐκκλησίας καὶ πού καὶ λόγοις πιθανωτέροις καὶ ἔργοις δραστικωτέροις τὴν πρότερον ἀπωθούμενος, ἔκτοτε τοῦτο καλοῦμαι, οὐ φανεῖν τῆς πόλεως ἰδοὺ νῦν καὶ τοῦτον εἴληφεν ὁ διάβολος· ἰδοὺ τὸ ἄγος· ἰδοὺ τὸ κάθαρμα. Καὶ πρὸς ἐπὶ τούτοις ἀφείλοντό με τοὺς φοιτητάς, οἱ με πάλαι ἄν ἐθανάτωσαν, εἰ μὴ τὴν ἀρχὴν ἔδεδοίκεσαν. Νῦν οὖν ζῶ τῇ γραφίδι πονήρως καὶ ποῖ γῆς φύγοιμι σκέπτομαι, μάλιστα δ' αὐτὸς ὅπου ὑπάρχεις, ὁ ἐμὸς δεσπότης καὶ κύριος (ὁ Βησσαρίων)»³.

¹ Noiret, "Ενθ' ἄνωτ. σ. 102. Ἡ ἐπιστολὴ τὸν χειμῶνα 1467 - 1468.

² Πρβλ. Noiret, "Ενθ' ἄνωτ. σ. 22.

³ Noiret, "Ενθ' ἄνωτ. σ. 89. Ταῦτα ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ὑπεσημειώσαμεν εἰς Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, ἐν Ἀθήναις 1947, σ. 111 σημ. 5: «ποία ἡ δύναμις τοῦ οἰκ. πατριαρχείου ἐν Κρήτῃ καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἀκόμη δεικνύει ἡ ἀπομόνωσις ἦν ὑπέστη ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης κατόπιν ἐκτοξευθέντος κατ' αὐτοῦ (ὡς παπολάτρου) ἀφορισμοῦ. Οὐδὲ νὰ ἀνάψη πῦρ ἢ προμηθευθῇ τὰ τῆς τραπέζης ἡδύνατο». Ἄλλ' ἡ παρατήρησις αὕτη δὲν ἔπεισε τὸν ἐν Ἀμερικῇ συνεργάτην Βασίλειον Λαούρδαν, ὁ ὁποῖος ἐν ΕΕΒΣ ΙΘ', 1949, σ. 238 σημ. 1 παρέχουσε τὰ ἐπόμενα «Δὲν εἶναι ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης, ὅστις ἀφορίσθη ὑπὸ τοῦ οἰκ. πατριαρχείου ἀλλ' ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης. Τὸ κείμενον εἰς Λάμπρον Σπ., Ὁ κατ' Ἀρσενίου τοῦ Ἀποστόλη ἀφορισμὸς τοῦ πατριάρχου Παχωμίου Α', ΝΕ 3, 56 - 58»! Ἄλλ' ἐγὼ δὲν ὠμίλησα περὶ ἀφορισμοῦ ὑπὸ τοῦ οἰκ. πατριαρχείου, ἀλλὰ περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ οἰκ. πατριαρχείου ἐν Κρήτῃ. Ὅτι δὲ ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης ἀφορίσθη γνωρίζει πᾶς τις ὅστις ἀνέγνωσε τὴν ἀλληλογραφίαν του καὶ δὴ τὰς ἀνωτέρως πρὸς Βησσαρίωνα ἐπιστολάς του παρὰ Noiret, οὐδ' ἡδυνάμην ἐγὼ νὰ κάμω σύγχυσιν μεταξὺ πατρὸς καὶ υἱοῦ Ἀποστόλη. Τὸ περιεργον εἶναι ὅτι ὁ Λαούρδαν γνωρίζει τὴν μελέτην τοῦ Α. Θ. Παπαδ. Κεραμέως, Μάρκος Ευλοκαράβης, πατριάρχης οἰκουμενικὸς καὶ εἴτα πρόεδρος Ἀχριδῶν VVI 10, 1903, σσ. 402 - 415 (πρβλ. Κρητ. Χρον. Ε', 1951, σ. 260 σημ. 6) ὅπου ἀκριβῶς καὶ ἐν σσ. 403 - 404, ἀναπτυσσομένης τῆς ἐξαρχικῆς δράσεως τοῦ Ευλοκαράβη ἐν Κρήτῃ, σχολιάζεται ἡ πρὸς Βησσαρίωνα ἐπιστολὴ τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη. Ὁ Κεραμεὺς ρητῶς λέγει «οἱ δὲ τὰ πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς εἰργάσθησαν σοβαρῶς ἐν Κρήτῃ κατὰ τοῦ Μιχαήλ (Ἀποστόλη) δῆλον ἐξ ἐτέρας ἐπιστολῆς...» καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν ὡς ἄνω πρὸς Βησσαρίωνα!

Γ' ΜΑΡΚΟΣ ΕΥΛΟΚΑΡΑΒΗΣ – ΙΩΣΗΦ ΠΛΟΥΣΙΑΔΗΝΟΣ

Ὁ Παΐσιος, ὁ Σάββας καὶ ὁ Μάξιμος δὲν εἶναι τὰ μοναδικὰ πρόσωπα τὰ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους προστατεύσαντα τὴν χειμαζομένην Ὁρθοδοξίαν ἐν Κρήτῃ. Τὸ ἔργον τῶν ὀρθοδόξων ἀπέβη ὄντως δύσκολον, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον τὸ ὑποκείμενον εἰς τοὺς Τούρκους, διωκόμενοι δὲ ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς νὰ καταφεύγουν in partibus infidelium, ὅπου ἡ ἄσκησις τῆς ὀρθοδόξου λατρείας ἦτο ἀπὸ δογματικῆς ἀπόψεως ἀνενόητος. Δυσκολωτέραν κατέστη τὴν θέσιν τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου ἐν Κρήτῃ ἡ ἐπανάστασις λεγομένη τοῦ *Σήφη Βλαστοῦ*¹, εἰς τὴν ὁποίαν ἔλαβον μέρος καὶ ἱερεῖς. Ἀκόμη τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν μεγαλόνησον εἶχον καταφύγει ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἱερωμένοι οἱ ὅποιοι δὲν ἐπεθύμουν νὰ ζήσουν ὑπὸ τοὺς Τούρκους ἀλλ' οὐδ' εἰς τὸν πάπαν νὰ ὑποταχθοῦν, περιέπλεκε τὰ ἐν Κρήτῃ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη Κρητῆς κληρικοὶ δὲν θὰ εἶναι πλέον ἐκ τῶν σημερινῶν τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ὡς συνέβαινε πρὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἡ ἐξάρτησις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως θὰ εἶναι χαλαρά. Τοῦτο δείκνυται ἄλλως τε καὶ ἐκ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Ἀλεξανδρείας, ἡ ὁποία μετὰ ἓνα καὶ πλέον αἰῶνα, διὰ τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ², θ' ἀποκορυφωθῇ.

Ἄς ἴδωμεν δι' ὀλίγων ποῖα ὑπῆρξεν ἡ ἀντίδρασις τῆς ἐνετικῆς ἐξουσίας εἰς τὴν κατὰ τῆς ἐνώσεως ἐν Κρήτῃ κίνησιν, ὡς αὕτη παρουσιάζεται εἰς μυστικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς. Τὴν 27ην Αὐγούστου 1461 εἰς ἔγγραφον, ἀφορῶν εἰς τοὺς πρόσφυγας τοὺς λόγῳ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταφυγόντας εἰς Κρήτην, ὀρίζεται «Intelleximus quod multi nobiles et cives tam Constantinopolis, quam de partibus Amoree³, magne et bone reputationis, nec non et papates et caloierei et presbiteri greci in magno numero se reduxerunt ad standum et habitandum in ista nostra civitate Candide, ac in aliis civitatibus, et tota ista insula Crete». Διατάσσεται ἡ ἔξωσις τῶν ὑπόπτων ribellionis κατόπιν ἀνακρίσεως καὶ τασσομένης λογικῆς προθεσμίας⁴. Ἡδη τὴν 19ην Ἰουνίου 1461, ἔνεκεν τῆς ἐν Ρεθύμνῃ ἐπαναστάσεως τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, εἶχεν ὀρισθῆ ὅπως οἱ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Μορέως καταφυγόντες εἰς Κρή-

¹ Αὕτη ἔλαβε χώραν κατὰ μὲν τὸν Fl. Cornelius τὸ 1453, κατὰ δὲ τὰ ἔγγραφα μεταξὺ 1458 καὶ 1460. Πρβλ. Στεφάνου Ξανθοῦ δίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθήναι 1939, σσ. 113 - 116.

² Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, «Κρητικὰ Χρονικὰ» Ε', 1951, σσ. 263 - 274.

³ Μορέως δηλ.

⁴ L a m a n k y, Secrets d'État de Venise, S. Pétersbourg 1884, σ. 146.

την ὀρθόδοξοι κληρικοί μένουν μόνον εἰς Κέρκυραν¹ καὶ οὐχὶ ἀλλαχοῦ². Τὴν 26ην Ἰουνίου 1466 διατάσσεται νὰ ἐξωσθῇ τῆς Κρήτης, ὁ πατὴρ καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ πατὴρ μετὰ τῶν δύο υἱῶν κατέφυγεν εἰς Κρήτην, ἀλλ' ὁ εἰς τῶν υἱῶν «magni ingenii et magne astutiae iverit Constantinopolim, factus fuerit patriarcha». Ν' ἀπαγορευθῇ οἰαδήποτε μετάβασις εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐκ Κρήτης ἐπὶ ποιῆν ὀλοσχεροῦς ἀποκλεισμοῦ ἐκ τῆς ἐνετικῆς ἐπικρατείας³. Ἀσφαλῶς τὸ ἔγγραφο ἀφορᾷ εἰς τὸν Μᾶρκον *Ευλοκαράβην* πατριαρχεῦσαντα περὶ τὰ ἔτη ἐκεῖνα⁴, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Μιχαήλ Ἀποστόλην «Μᾶρκος σκοτενδύτης Βυζάντιος ὁ *Ευλόναυς*, ἀνὴρ φιλόχρυσος, κακόδοξος, κερκοπίθηκος, ὃς τὴν Κρήτην πᾶσαν συνέχεε τε καὶ συνεκύχησεν»⁵.

Ἡ σχέσις πρὸς τὸ ὑπὸ τοὺς Τούρκους οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον ἐθεωρεῖτο ἔγκλημα τιμαρωρῶμενον ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν. Τὸ 1461 διετάχθη ἡ ἔξωσις τοῦ Πέτρου *Τζαναροπούλου* πρωτόπαπα Ρεθύμνης μὴ ἀρεστοῦ εἰς τοὺς Ἑνετούς, ὡς ζητοῦντος ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸν ἄδειαν ἐγκαινίων ναῶν⁶. Τὴν 12ην Νοεμβρίου διατάσσεται ἡ ἔξωσις Νεοφύτου ἱερομονάχου Χάνδακος⁷, ἀποδίδεται δ' ἡ κατὰ τὴν 28 Αὐγούστου 1458⁸ ἐπανάστασις, περὶ ἧς ἀνωτέρω, εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ἱερεῖς «(quod) rebellio proxima Rethimi a paratibus et clericis processerit»⁹, τόσον ὥστε ν' ἀμείβεται ὁ ἱερεὺς *Ἰωάννης Δίμας* ὡς μὴ μετασχών!¹⁰.

Ἰκανὰ ἔτη μετὰ ταῦτα (1487) ἔγγραφο ἐνωτικὸν χαρακτηρίζει τὸν ὀρθόδοξον κλῆρον ὡς τὸν κύριον τῆς Γαληνοτάτης ἐχθρὸν «*Parates non catholici, quos semper recognovimus primos auctores et compulsores et fautores contra statum nostrum... de calogaris et aliis personis forin-*

¹ Ὑποκειμένην καὶ αὐτὴν εἰς τὴν Ἑνετίαν.

² L a m a n s k y, Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 047.

³ Αὐτόθι σ. 052.

⁴ Μ. Γ ε δ ε ὦ ν, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, σσ. 481 - 482. Σά ρ δ ε ω ν καὶ Πι σ ι δ ι α ς Γ ε ρ μ α ν ο ῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐξῆς Μέρος Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1935, σσ. 9 - 10. Ἀ θ. Πα πα δ. Κ ε ρ α μ έ ω ς, Ἐνθ' ἄνωτ. (ἐν σημ. 3 τῆς σ. 133). L. P e t i t, Deposition du patriarche Marc Xylocaravi ROChr. VIII, σσ. 144 - 149.

⁵ N o i r e t, Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 95, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ 1467. Τὸ *Ευλόναυς*, δι' οὗ ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλη μεταφέρεται ἐπὶ τὸ λογιώτερον τὸ *Ευλοκαράβης*, μετεποίησεν ὁ Β. Λαούρδας εἰς *ἔυλόναος*! «Κρητικὰ Χρονικὰ» Ε', 1951, σ. 260.

⁶ L a m a n s k y, 045.

⁷ Αὐτόθι 048.

⁸ Αὐτόθι.

⁹ Αὐτόθι 048.

¹⁰ Αὐτόθι 050. Πράγματι ὁμοῦ ὡς προδοὺς τὴν συνωμοσίαν. Πρβλ. Ε α ν θ ο υ δ ἰ δ η ν, Ἐνθ' ἄνωτ.

secis, quæ ex Turchia et maxime de missis per patriarcham Grecum venire presumunt ad insulam istam Crete ad disseminandum schisma et hæreses ac discordias, quæ omnia concludunt contra statum nostrum»¹.

Εἰδικῶς περὶ τοῦ Μ. Ξυλοκαράβη θὰ ἔπρεπε νὰ συγκεντρωθοῦν περισσότεραι εἰδήσεις σχετικαὶ μὲ τὴν ἐν Κρήτῃ δρᾶσίν του. Ἦδη περὶ αὐτοῦ γνωρίζομεν ὅτι, ἱερομόναχος ὢν, ἀνεδείχθη εἰς μητροπολίτην Ἀδριανουπόλεως «ἰνδικτιῶνι γ' ἔτει 6973» (1464- 1465)². Ὀλίγους μῆνας μετὰ ταῦτα, ἴσως χωρὶς κἄν νὰ προφθάσῃ νὰ ποιμάνῃ τὴν λαχοῦσαν αὐτῷ μητρόπολιν, διεδέχθη τὸν οἰκουμενικὸν πατριαρχὴν Σωφρόνιον εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως³. Εἶτα καθηρέθη (15 Ἰανουαρίου 1467) καὶ τὸ αὐτὸ ἔτος συνεχωρήθη καὶ ἐγένετο Πρόεδρος Ἀρχιδῶν⁴. Ὡστε ἡ ἐν Κρήτῃ δρᾶσίς του εἶναι προγενεστέρα τοῦ 1464 τοῦλάχιστον. Μολονότι δὲ δὲν ἀναφέρεται κατὰ τὴν συνωμοσίαν τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, φαίνεται ὅτι εἶναι ὡς ἕξαρχος διάδοχος τοῦ Παΐσιου καὶ προκατόχος τῶν Σάββα καὶ Μαξίμου, μεθ' ὧν ὁ Ἀποστόλης ἦλθεν εἰς ρῆξιν.

Ἀπέναντι τοῦ Μάρκου τούτου ὀρθοῦται μουσικός, θεολόγος καὶ λόγιος οὐχὶ τυχαῖος, ἀνὴρ ἐκτιμώμενος ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα καὶ τυγχάνων τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς Γαληνοτάτης ὁ ἱερεὺς Ἰωάννης Πλουσιαδηνός, τὸν ὁποῖον ἤδη εἶδομεν μετὰ τῶν 12 οὐνιτῶν ἱερέων τῶν ἀπὸ τοῦ 1462 ἐπιχορηγούμενων. Τὸ πρόσωπον τοῦτο ἀπὸ πολλοῦ ταυτίζεται μὲ τὸν οὐνίτην ἐπίσκοπον *Μεθῶνης Ἰωσήφ Πλουσιαδηνόν*⁵, τῆς μεταβολῆς τοῦ ὀνόματος ὑποτιθεμένης ἐκ τῆς εἰς ἐπίσκοπον χειροτονίας. Ὁ Πλουσιαδηνός οὗτος ἐπὶ τεσσαράκοντα

¹ L a m a n s k y, σσ. 055 - 056.

² Κῶδιξ ἄγιοτατ. Μετοχίου Κωνσταντινουπόλεως 145, ις' αἰ. Πρβλ. Ἀθ. Παπαδ. Κεραμέα, IB Δ', 1899, σσ. 132 - 133 καὶ Γεδεῶν εἰς Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Μν. Ἱστορίας Ἀθ. Β', 1890, σσ. 558 - 560.

³ Τὸ ἔτος τῆς πατριαρχείας καὶ ἡ διάρκεια αὐτῆς ἀμφισβητοῦνται Ὁ K r u m b a c h e r (μετάφρ. Σωτηριάδου) Γ', σ. 716 θέτει αὐτὸν εἰς τὰ ἔτη 1466 - 1467 ;, ὁ δὲ Β α σ ἰ λ ε ι ο ς Σ τ ε φ α ν ἰ δ η ς, Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθ. 1948, σ. 738 εἰς τὰ ἔτη 1465 - 1466, ἐπόμενος τῷ Χ ρ υ σ ο σ τ ὶ μ ω Παπαδοπούλῳ, Τῶν ἐπισκόπων καὶ πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Χρονολογικὸς Πίναξ «Θεολογία» Δ', 1926, σσ. 177 - 182.

⁴ Πρβλ. Ἀθ. Παπαδ. Κεραμέα, V.Vr. 10, 1903, σσ. 402 - 415. (Ἡ μελέτη αὕτη ἔχει ἐριστικὸν τόνον ἔναντι τοῦ Μ. Γεδεῶν, καθ' οὗ ἐφέρετο συχνὰ ὁ πολῦτιμος παλαιογράφος συγγραφεὺς τῆς. Τοῦτο μειώνει τὴν πεποιθήσιν ἐπὶ τὰ συμπεράσματά της). Πρβλ. καὶ L. P e t i t, Ἐνθ' ἄνωτ.

⁵ Περὶ οὗ πρβλ. L. P e t i t, Joseph de Méthone DTC VIII, 1924, σσ. 1526 - 1529. Notitia περὶ αὐτοῦ ἐν M i g n e P.G. 159 σσ. 957 - 960. Περὶ αὐτοῦ ὡς βιβλιογράφου M. V o g e l - V. G a r d t h a u s e n, Die griechischen Schreiber, Λειψία 1909, σσ. 185 - 186.

περίπου ἔτη ἀφῆκε πλείονας ἀφορμὰς ὥστε νὰ μὴ λησμονηθῆ. Πρῶτον τὸν γνωρίζομεν ἀπὸ τὰ θεολογικά του ἔργα¹ καὶ τοὺς πολυαριθμούς κώδικας ὄπου, καλλιγράφος αὐτός, ἀπαντᾷ. Κατόπιν τὸν γνωρίζομεν ὡς μελουργὸν² καὶ ἁσματοποιόν. Ὅντως συνέγραψε Κανόνα εἰς τὴν Η΄ Σύνοδον³ καὶ ἕτερον εἰς τὸν Ἅγιον Θωμᾶν τὸν Ἀκυϊνάτην⁴. Κρής γεννηθεὶς τῷ 1429 εἰς Χάνδακα⁵ μαθητεύσας ὑπὸ τὸν δομηνικανὸν Simon de Candia, ὁ ὁποῖος τὸν εἰσήγαγεν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἀκυϊνάτου καὶ τοῦ Δημ. Κυδωνῆ, ἔδρασεν ἐν Κρήτῃ ὑπὲρ τῆς οὐνίας, τὴν ὁποίαν ἠσπᾶσθη μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας⁶.

Εἰς τὸν κώδικα Μ. Λαύρας 545 (E 83) (Λειτουργία Χρυσοστόμου) ἐν τέλει ἀπαντᾷ τὸ σημείωμα «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ πόνος Ἰωάννου τοῦπίκλην Πλουσιαδηνοῦ τάχα καὶ θύτου, ψάλτου τε καὶ ἀρχοντος τῶν Ἐκκλησιῶν, πρωτόπαπα δὲ βίτζε Ἰ Χάνδακος Κρήτης. Ἐγράφη ἐν Βενετία τῷ αὐξῆς [=1467] ἔτει, ἐν ταῖς ἡμέραις Χριστοφόρου Μώρου δουκὸς Βενετίας Ἀπριλίου κ΄»⁷. Ἐκ τοῦ σημειώματος τούτου φαίνεται ὅτι κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ὁ Ἰωάννης εἶχεν οὐ μόνον τὸν τίτλον τοῦ «ἀρχοντος τῶν Ἐκκλησιῶν», τὸν ὁποῖον ὁ Βηρσαρίαν ὡς λατ. πατριάρχης θὰ τῷ ἀπένευμεν (μετὰ τὸν Ἀπρίλιον 1463, ὅτε ὠνομάσθη Κωνσταντινουπόλεως), ἀλλὰ καὶ τὸν τίτλον τοῦ ὑποπρωτοπαπᾶ Χάνδακος Κρήτης. Τοῦτο δὲν εἶναι δι' ἡμᾶς νέον. Ἐγγραφον τοῦ ἐνωτικοῦ συμβουλίου τῶν Δέκα, πρὸ πολλοῦ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Lamansky⁸ καὶ ἀνατυπωθὲν ὑπὸ τοῦ Legrand¹⁰, χρονολογούμενον δ' ἀπὸ 28 Ἰανουα-

¹ Περιέχονται εἰς τὸν κώδ. Ambros. Gr. 465 κ.ἄ. Δημοσιεύονται P.G. Migne τόμος 159 σστ. 957 - 1394. Πρβλ. L. Petit, Ἐνθ' ἄνωτ., παρὰ Krumbacher δὲ (μετάφρ. Σωτηριάδου) Ehrhard A', σσ. 232 - 233. G. Hofmann, DCP X, 1944, σσ. 107 - 111.

² Πρβλ. κώδ. ΕΒΕ 886 ιε' αἰ. καὶ 893 ιη' αἰ. Ἰ. Σακκελίω, Κατάλογος ΕΒΕ, σσ. 160 - 161.

³ Migne P.G. 159, σσ. 1095 - 1102. — Ο C. H. Merau, Hymn. Byz. EO 23, 1924, δὲν κατέλεξε τὸν Πλουσιαδηνὸν μεταξὺ τῶν ὑμνογράφων.

⁴ Τὸν κανόνα ἐξέδωκε ὁ R. Cantarella «Archivicum Fratrum Praedicatorum» 4, 1934, σσ. 145 - 185.

⁵ G. Hofmann, DCP X, 1944, σ. 107.

⁶ Πρβλ. G. Hofmann, DCP X, 1944, σσ. 105 - 111.

⁷ Ὁ Εὐστρατιάδης ἐξέδωκε «δε Βίτζα», τοῦτο δ' ἐπανάλαβεν ἐσχάτως ὁμοιοτύπως ὁ Β. Λαοῦρδας «Κρητ. Χρονικά» Ε', 1951, σ. 261, χωρὶς νὰ σχολιάσῃ τὸ πρᾶγμα. Οὕτω τὸ Βίτζα τοῦτο φαίνεται ὡς εἶδος εὐγενοῦς ἐπιθέτου!

⁸ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, «Γρηγόριος Παλαμᾶς» Α', 1917, σ. 414 (τὴν πρώτην ταύτην ἐκδοσιν τοῦ σημειώματος σιωπᾷ ὁ Λαοῦρδας, Ἐνθ' ἄνωτ.). Σωφρ. Εὐστρατιάδου - Σπυρίδωνος Λαυριώτου, Κατάλογος Μ. Λαύρας, 1925, σ. 83.

⁹ Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 052 - 053.

¹⁰ Ἐνθ' ἄνωτ. II, 1888, σ. 270 σημ. 2.

ρίου 1469 [=1470] δνομάζει αὐτὸν «Joanem Plusiadino *viceprothopara*, verum catholicum et fidelem nostrum, commendatum a summo pontifice et archiepiscopo Crete et illo regimine, ac etiam a reverendissimo domino cardinale Niceno». Διὰ τοῦ ἐγγράφου τούτου ἐπιβεβαιοῦται ἡ ἐκλογή του εἰς ὑποπρωτόπαπαν. Πότε ἀκριβῶς μετὰ ταῦτα ὁ Ἰωάννης ἐγένετο Μεθώνης εἶναι ἄγνωστον, τῷ 1498 ἐπίσκοπος ἀπαντᾷ εἰς Ρώμην, πιθανὸν δ' ἀπέθανε περὶ τὸ 1500¹. Ὡς ἐπίσκοπος Μεθώνης ἐξηκολούθει ἔχων σχέσεις μετὰ τοὺς Κρήτας, τὸ μὲν ὡς χειροτονῶν τοὺς ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξους ἱερεῖς, τὸ δὲ δι' ἀλληλογραφίας². Πρὸ ἡμῶν καὶ πλέον αἰῶνος ἐπεσημάνθη, ὡς ἀνέκδοτον, ἔργον τοῦ πρὸς τοὺς Κρήτας σχισματικὸς κείμενον εἰς κώδικα τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βονωνίας 2378³. Ἐκ τούτου ἐσταχυολόγησέ τινα ὁ Β. Λαούρδας ἐσχάτως⁴, θεωρήσας ὅτι τὸ ἔργον ἐγράφη τῷ 1467⁵. Ἄλλ' ἐκ τοῦ τίτλου τοῦ «Ἰωάννου πρωτοϊερέως τοῦ Πλ...»⁶ καθαρῶς φαίνεται ὅτι γράφων αὐτὸ ὁ Πλ. εἶχεν ὑψωθῆ ἔκ τοῦ ἀξιώματος «πρωτόπαπα βίτσε» εἰς τὸ τοῦ «πρωτόπαπα», γεγονός μεταγενέστερον ὀπωσδήποτε τοῦ 1470 ἔτους καθ' ὃ, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, ὠνομάσθη ὑποπρωτόπαπας!⁷.

¹ Ἀνεξαρτήτως τῶν ἀνωτέρω, τὸ κείμενον τοῦτο τοῦ Πλ.⁸ εἶναι μεγίστης

¹ L. P e t i t, Ἐνθ' ἀνωτ.

² Γεώργιος ἱερεὺς τοῦ Γρηγοροπούλου γράφων ἐκ Κρήτης πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ Ἰωάννην «ἄσπασόν μοι τὸν ἅγιον ἐπίσκοπον κύριον Ἰωσήφ τῆς Μεθώνης τὸν τοῦ Πλουσιαδηνού» L e g r a n d, Ἐνθ' ἀνωτ. σσ. 268 - 269. Καὶ εἰς ἄλλην ἐπιστολὴν «Ἄσπασόν μοι τὸν ἅγιον ἐπίσκοπον Μεθώνης κύριον τὸν Πλουσιαδηνόν», αὐτόθι σ. 270. Πρβλ. καὶ σ. 273 «ἄσπασόν μοι τὸν κύριον ἐπίσκοπον Μεθώνης, κύριον Ἰωσήφ τὸν Πλουσιαδηνόν». Ὡστε διέμενεν ὁ Ἰωσήφ εἰς τὴν Ἐνετιαν κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους (καθ' οὓς καὶ ὁ Μάρκος Μουσοῦρος, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁμοίως ὁ Γρηγορούπουλος στέλλει χαιρετισμούς).

³ E h r h a r d, παρὰ Krumbacher, Ἐνθ' ἀνωτ.

⁴ «Κρητικά Χρονικά» Ε', 1951, σσ. 252 - 262 : Ἰωάννου τοῦ Πλουσιαδινού (sic) ὑποθῆκαι πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Κρήτης. Τὸ κείμενον σσ. 252 - 258.

⁵ Αὐτόθι σ. 260.

⁶ Αὐτόθι σ. 252.

⁷ Τὰς βιογραφικὰς καὶ βιβλιογραφικὰς περὶ τοῦ Πλ. πληροφορίας ἐσημείωσα ἐδῶ, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς μελέτης τοῦ Λαούρδα, ἀγνωστῆς κατὰ τὰ ἄλλα τὸν συγγραφέα καὶ μόνον ὡς βιβλιογράφον γνωρίζοντος αὐτόν.

⁸ Ἐξεδόθη προχειρῶς. Ἐν σ. 254 π.χ. τὸ χωρίον «Ἵμεῖς οὐκ εἰσέρχεσθε οὐτὲ (γράφε οὐδὲ) τοὺς εἰσερχομένους ἀφίετε (γρ. ἀφίετε) εἰσελθεῖν διὰ τοῦτο λήγεσθε περισοότερον κρῖμα» ἐλήφθη ἐκ τοῦ Math. 23, 13, παρελείφθη δὲ τὸ σχετικὸν testimonium ἀπὸ τὸν ἐκδότην. Αὐτόθι ἀντὶ «διασπάτε καὶ σκίσετε» γράφε «δ. κ. σκίσετε». «Ὅφεις γὰρ καὶ γεννήματα ἐχιδνῶν ἐστὲ» πρβλ. Math. 3, 7, σ. 256 χριστοῦ... χριστὸς γραπτέον Χριστοῦ Χριστός, σ. 257 «Ἐπερώτησον, φησί, τὸν πατέρα σου καὶ ἀνα...» πρβλ. Ινο. 14, 16, σ. 258 «καὶ μὴ ἀντιφρίζεις τοῖς κρείττοις ὑμῶν». Πρβλ. Ἡσιόδου, Ἔργα καὶ Ἡμ. (ἔκδοσις Καρ. Σίττλ), στ. 211. Αὐτόθι «Ἵμας

ἀξίας διὰ τὰς πληροφορίας περὶ τῆς στάσεως τῶν Κρητῶν ὀρθοδόξων ἱερέων ἔναντι τῆς οὐνίας, στάσεως τὴν ὁποίαν ἐπεκρότει τὸ λαϊκὸν τῆς Ἐκκλησίας πλήρωμα : «οἱ μὴδέποτε γραμμασιν ἐντυχόντες, διδάσκαλοι ἐν ταῖς γωνίαις γίνονται καὶ τὰ κώδια ἐν τῷ στόματι τείνοντες περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως διαλέγονται καὶ τὰς σφύρας ἐν ταῖς χερσὶν ἔχοντες ἄλλοι τοὺς ἐνωτικὸς ἱερεῖς διασύρουσι, καὶ τὰς θραφίδας κρατοῦντες ἕτεροι τὴν Ἐκκλησίαν κατηγοροῦσιν ὡς μὴ τὴν ἀλήθειαν δοξάζουσιν καὶ τοὺς πρόνας ἄλλοι ταῖς χερσὶ περιφέροντες τὸν τῆς Ρώμης ἀρχιερέα καὶ τὴν ἰσάγιον ἐκκλησίαν πᾶσαν συκοφαντοῦσιν καὶ οὕτω ὑποδηματορροῶν, λεπτορροῶν τε καὶ τέκτονας τοὺς ποιμένας καὶ ἡγουμένους τῶν ψυχῶν αὐτῶν κατακρίνουσι»¹.

Αὕτη ἦτο ἡ κατάστασις τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησαν οἱ ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος ἐπιχορηγούμενοι ἐνωτικοὶ ἐν Κρήτῃ : ἄρνησις τῶν μυστηρίων των, ἀποχὴ ἀπὸ τὰς ἱεροπραξίας καὶ πανηγύρεις των, θεολογικαὶ συζητήσεις ἐν μέσῃ ὁδῷ, σχίσμα καὶ διαίρεσις μεταξὺ τοῦ πολλοῦ πλήθους καὶ τῶν ὀλίγων ἐνωτικῶν. Οὐδὲν ἀξίωμα, οὐδεμία ράβδος πρωθιερέως, καμμία μελωδία πρωτοψαλτικῆ, καμμία φρουρὰ τιθεμένη ὑπὸ τῆς Πολιτείας δὲν ἠδύνατο νὰ κρατήσῃ τὸν Πλουσιαδηνὸν εἰς τὴν Κρήτην, ὑποθέτομεν οὐδ' εἰς τὴν Μεθώνην. Φεύγει εἰς τὴν Ἑνετιάν, φθάνει εἰς τὴν Ρώμην. Ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει πλέον ὁ Βησσαρίων καὶ ἡ ἐλπίς τῆς κατὰ τῆς μουσουλμανικῆς Ἀνατολῆς σταυροφορίας ἔχει σβεσθῆ. Δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι ξένος μεταξὺ ξένων, ἄπατρις πλέον, θ' ἀνεπὶλεῖ ὁ Πλουσιαδηνὸς τοὺς πρὸ τοῦ 1453 χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ Κρήτη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Βουεννίου καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀνθίμου, ἠνωμένη πρὸς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, ἀπέβλεπε πρὸς τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων ὡς πρὸς Μητέρα καὶ τῆς ἐλευθερίας κοιτίδα. Καμμία θεολογία, καμμία φιλοσοφία δὲν ἠδύνατο νὰ ὑποκαταστήσῃ τὸν κρητικὸν αὐτὸν πόθον. Ὁ Πλουσιαδηνὸς ἔζησε καὶ ἀπέθανε χωρὶς νὰ ἐννοήσῃ τὴν μοναδικὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐποχῆς του, τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, ὅπως ἀφελῆς καὶ ὀλιγογράμματος ἔπραξεν ὁ ἀφανὴς ἐκεῖνος πρωτοπαῖς Ρεθύμνης, τὸν ὁποῖον ἐξωσθέντα διεδέχθη, ὁ Πέτρος Τζανκαρόπουλος, ἀληθὴς ἐκπρόσωπος τοῦ ἡρωϊκοῦ κρητικοῦ πνεύματος.

¹ Ἐγγραφὸν ἐν Ἀθήναις, Ὀκτώβριον - Νοέμβριον. 1951

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΛΑΚΗΣ

θ' αὐτοὺς ποιμένας ἀγαθοὺς καὶ οὐ λόκους τῷ Θεῷ καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ αὐτοῦ παραστήσατε... προκειμένου περὶ τῶν ἐνωτικῶν, γραπτέον «παραστήσατε» κλπ. κλπ.

¹ Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 255 - 256.

Ζ' ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Εἰς τὰ ἐν σσ. 117 - 118 γραφέντα περὶ Fantino Valaresso, λατίνου ἀρχιεπ. Κρήτης, προσθετέα καὶ τὰ ἐξῆς. Οὗτος μετέσχε τῆς τε ἑναρκτηρίου (8 Ἰανουαρίου 1438) ¹ καὶ τῆς δευτέρας συνεδρίας τῆς ἐν Φερράρα συνόδου (9 Ἰανουαρίου ἐ.ξ.) ². Δύο ἔγγραφα, χρηματοδοτήσεώς του διὰ τὴν ἀποστολὴν εἰς τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας, ἀπὸ 5 Ἀπριλίου καὶ 7 Σεπτεμβρίου 1438 ἐδημοσιεύθησαν ³. Ὅμοίως ἕτερον ἔγγραφον ἐκ Φλωρεντίας 2 Σεπτεμβρίου 1439, ἐξ οὗ μανθάνομεν ὅτι ἔλαβε χρυσᾶ φιορίνια 400 ἐκ τοῦ παπικοῦ ταμείου δι' ἔξοδα τῆς εἰς Κρήτην ἀποστολῆς «pro suis expensis in eundo ad insulam Gretensem in serviciis domini nostri papæ...» ⁴.

N. B. T.

¹ Concilium Florentinum Documenta et scriptores Series A. Vol. III fasc. II, Fragmenta Protocolli, Diaria Privata, Sermones edidit G e o r g i u s H o f m a n n S. J. Roma 1951 σ. 3.

² Αὐτόθι σ. 6.

³ Concilium Florentinum... Series A. Vol. III, fasc. I Acta Camerae Apostolicæ et Civitatum Venetiarum, Ferrariæ, Florentiæ Januæ de Concilio Florentino, edidit G e o r g i u s H o f m a n n S. J., Roma 1950, σσ. 34 - 35 καὶ 30 (No 37, 47).

⁴ Αὐτόθι σ. 76 (No 89).

Η' ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

α'

Codex Harleianus 5624 f. 207r.

† Οἱ ἐν πάσῃ τῇ νήσῳ Κρήτῃ οἰκοῦντες τιμιώτατοι ἱερομόναχοι καὶ πνευματικοί, εὐλαβέστατοι ἱερεῖς καὶ ὅσοι τοῦ βήματος, ἅπας τε ὁ χριστιανὸς τοῦ Κυρίου λαός, τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος, χάρις ὑμῖν ἅπασιν εἴη καὶ εἰρήνῃ ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος.

5 Ἡμεῖς, κρίμασιν οἷς οἶδε Θεός, τῆς ἱερᾶς ψηφισαμένης συνόδου, ἀνήχθημεν εἰς τὸν ὑψηλὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Κυζίκου καὶ τὴν τῶν ὑμετέρων ψυχῶν ἀνεδεξάμεθα προστασίαν. Διὸ καὶ γράφομεν ὑμῖν τοῦτο, ἵνα τὸ πρᾶγμα μαθόντες ὑπερεύχησθε τε ἡμῶν καὶ ἀναφέρητε τὸ ὄνομα ἡμῶν ἐν τῇ ἱερᾷ
10 τελετῇ τῆς θείας μυσταγωγίας ἐν τοῖς διπτύχοις, κατὰ τὸ ἔθος.

Ἐπεὶ δὲ καὶ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ ἀπήλθομεν διὰ τὴν ἁγίαν τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν, δεῖ καὶ περὶ ταύτης ὑμᾶς ἐν βραχεῖ πληροφορησαί· ἐπεὶ πλατύτερον παρὰ τοῦ ὄρου τοῦ ἐν τῇ ἁγίᾳ ἐκείνῃ συνόδῳ γενομένου μαθήσεσθε. Γινώσκετε οὖν, ὅτι τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ γέγονεν ἔνωσις τῶν χριστιανῶν,
15 ὧν, καὶ μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν Λατίνων οὐδὲν ἔτι σκάνδαλον ἀπελείφθη, ἀλλ' ἦδη ἐσμὲν ἐν ἀλλήλοις φίλοι καὶ ἀδελφοί. Πολλῆς γὰρ συζητήσεως καὶ πολλῆς διαλέξεως γενομένης ἐν τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ τῇ κατὰ Φλωρεντίαν γενομένη περὶ τῶν μεταξὺ ἡμῶν ἀμφιβολιῶν, ἐφάνη διὰ πολλῶν καὶ μεγάλων ἁγίων, δυτικῶν μάλιστα, οὓς καὶ ἡμεῖς τιμῶμεν καὶ ἀποδεχόμεθα ὡς ἁγίους
20 καὶ διδασκάλους, ὅτι αὐτὸ τοῦτο ὃ λέγουσιν οἱ Λατῖνοι σήμερον περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως καὶ ἀρχαία φωνὴ καὶ δόξα γέγονε καὶ ἐστὶ τῶν μακαρίων ἐκείνων ἀνδρῶν τῶν ἁγίων καὶ διδασκάλων· διὰ δὴ ταῦτα ἐκοινωνήσαμεν καὶ ἠνώθημεν αὐτοῖς καὶ ἦδη ἐσμὲν τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ ποίμνιον ἐν ὑπὸ ποιμένι ἐν τῷ Χριστῷ. Ἀναφέρομεν δὲ καὶ τὸ
25 ὄνομα τοῦ μακαριωτάτου πάπα κυρίου Εὐθγενίου ἐν τοῖς διπτύχοις κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν συνήθειαν. Ὅθεν καὶ ὑμεῖς ὀφείλετε πάντες περιπτύξασθαι καὶ ἀσπασασθαι τὴν ἁγίαν ἔνωσιν ταύτην καὶ τῷ Θεῷ χάριτας ἀναπέμπειν ἐπὶ τῇ τῶν χριστιανῶν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ καὶ μνημονεύειν, κατὰ τὸ ἔθος,

5 ψηφισαμένης cod. 12 πληροφορησαί cod. 19 διπτύχων cod.

τοῦ μακαριωτάτου πάπα ὡσπερ καὶ ἡμεῖς ποιοῦμεν καὶ πάντα τὰ ἐν τῷ ὄρω
 30 γεγραμμένα στέργειν καὶ σέβειν καὶ ἀποδέχεσθαι ὡς καλῶς καὶ ἀγίως γεγε-
 νημένα τε καὶ διωρισμένα. Γινώσκειν δὲ ὀφείλετε, ὅτι πάντα ἡμῶν τὰ
 ἐκκλησιαστικά ἔθη ἐν τε τῇ ἱερᾷ τελετῇ τοῦ ἀγίου σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ
 ταῖς ἄλλαις ἀκολουθίαις καὶ τὴν τοῦ ἱεροῦ συμβόλου ἀνάγνωσιν τηροῦμεν
 ὡς πρότερον, οὐδὲν τὸ σύνολον ἐναλλάξαντες.

35 Ἡ τοῦ Θεοῦ χάρις καὶ τὸ ἔλεος καὶ ἡ εὐχὴ μου εἴη μετὰ πάντων ὑμῶν.
 Μητροφάνης πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως
 ,αωμ' Ἰουλίου ιε'

β'

Codex Harleianus 5624 f. 208r - 208v.

Παναγιώτατέ μου δέσποτα καὶ ἀθθέντα καὶ οἰκουμενικὴ πατριάρχα,
 θεϊότατε, θεοχαρίτωτε, θεοπεσιώτατε καὶ πᾶν εἴ τι μοι θεῖον καὶ ὑψηλὸν
 καὶ προᾶγμα καὶ ὄνομα· πέποιθα εἰς Θεὸν ὑγιαίνειν τὴν μεγάλην ἀγιοσύνην
 σου καὶ κατὰ τὸ πανάγιον καὶ ἱερώτατον σκῆνος αὐτῆς εἰς καταρτισμὸν καὶ
 5 σῴστασιν καὶ κοινὴν ὠφέλειαν παντὸς τοῦ χριστιανύμου πληρώματος, βοή-
 θειαν δὲ καὶ χαρὰν καὶ συντέλειαν ἡμετέραν.

Ὅτι καὶ πάσης ἡδονῆς ἡ ψυχὴ μου ἐμίπλατο ὅτε τὴν εὐλογημένην
 φωνὴν ἤκουσα τῆς ἀγίας ἐνώσεως, τὸ δὲ σῶμα ἀγαλλομένῳ ποδὶ χορευόν
 ἐκραυάζον «εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ τὰ διηρημένα τῆς πίστεως ἀγαγὼν εἰς ἐνό-
 10 τητα»· οἶμαι δὲ ὅτι καὶ ἄγγελοι ἐν τῷ οὐρανῷ χαρὰ <ν> χαίρουσι καὶ ἄνθρω-
 ποι ἐπὶ γῆς ἠθροάνθησαν καὶ εὐφραίνονται ἐπὶ τουτοῖς καὶ τῷ θεϊκῷ ἔργῳ
 τῷ τῆς ἐνώσεως. Ἀφηρέθη μὲν γὰρ τὸ μεσότοιχον τὸ τὴν δυτικὴν καὶ ἀνα-
 τολικὴν ἐκκλησίαν διαιροῦν, ἦλθε δὲ ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ὁμόνοια τοῦ ἀκρογω-
 νιαίου λίθου Χριστοῦ τοῦ ποιήσαντος ἑκάτερα ἐν, τῷ τῆς ἀγάπης καὶ εἰρή-
 15 νης ἰσχυροτάτῳ δεσμῷ ἑκάτερον τοῖχον ζευγνύντος. Ἠθροάνθη δὲ καὶ
 εὐφραίνεται καὶ ἡ μήτηρ Ἐκκλησία τὰ ἐαυτῆς τέκνα μέχρι τοῦδε πρὸς
 ἄλληλα στασιάζοντα καὶ εἰς ἐνότητα καὶ εἰρήνην ἤδη ἐπανιόντα ὀρώσα.
 Πάντες συνευφραίνεσθωσαν οἱ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης πιστοί· εἰ δὲ καὶ
 τινες ἀθετοῦσι καὶ οὐ πιστεύουσι μετὰ ζεούσης τῆς ψυχῆς οὐ θαυμαστόν·
 20 πεσοῦνται γὰρ καὶ πεπτώκασιν καὶ μέλλουσι πεσεῖν ὡσεὶ μόλυβδος ἐν ὕδατι
 σφοδρῷ καὶ ἀφανισθήσονται ὡσεὶ κοριοστὸς ἀπὸ ἄλwanos θερινῆς καὶ κατα-
 πονησθήσονται οἷτινες οὐ πείθονται τῇ ἀγίᾳ καὶ οἰκουμενικῇ συνόδῳ τῇ
 ἐν Φλωρεντίᾳ γενομένη, ὡς ὁ πάλαι Φαραὼ ἐν Ἐρυθρᾷ θαλάσῃ. Ἐγὼ δὲ

29 - 30 ὄρω γεγραμμένα cod. 32 τὲ cod. ἱερὰ cod. 12 ἀφήρηται primum
 scripsit post correxit et μεσότοιχον in μεσότοιχον mutavit 18 συνευφραίνεσθωσαν
 cod. 19 ἴτινες cod. πίστεως primum ψυχῆς post scripsit. 23 φαραὼς scripsit
 quod postquam in Φαραὼ mutavit

μακαρίζω καὶ ἐπαινῶ καὶ θαυμάζω καὶ μεγαλύνω τοὺς συνκοπιάσαντας
 25 ἁγίους πατέρας ἐν ταύτῃ τῇ ἱερᾷ συνόδῳ. καίτοι ταῦτα τίς διηγῆσεται, τοὺς
 κόπους, τοὺς πόρους, τοὺς μόχθους, τὰς ἀγρυπνίας, τὰς ἐν λιμῶ καὶ δίψῃ
 κακοπαθείας, τῶν βυθῶν τὰ ναύγια; καὶ ἀπὸ τόπου εἰς τόπον μεταβαί-
 νοντες ἐν κόπῳ καὶ μόχθῳ, ἐν ψύχει καὶ καύσῳ, ὄνειδιζόμενοι, θλιβόμε-
 νοι, κακο<υ>χοῦμενοι, μέχρι θανάτου ἀγωνισάμενοι, ὧν καὶ ὁ πρῶτος καὶ
 30 ποιμὴν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ποιμενάρχης ἡμῶν κεκοίμηται, τελειώσας τὴν
 φωνὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν λέγουσαν «ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ
 τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων» ὡς καὶ ὁ ἱερώτατος Σάρδεων ἐν Φερραρίᾳ
 τῇ πόλει καὶ ἔτεροι. Ὅμως ταῦτα πάντα παλαιόματα καὶ ἄθλα τῆς πίστεως
 ἡμῶν γέγονε καὶ τὴν ἀνταμοιβὴν τῶν πόρων ὁ Κύριος ἀποδώσει καὶ τὸν
 35 μισθόν, τοῦ μὲν πλείονα, τοῦ δὲ ἐλλάττω τῶν δὲ καὶ ἐξίσου κατὰ τὸ μέτρον
 τοῦ κόπου. πάντες δὲ τοῦ μακαρισμοῦ ἐπιτύχοιεν καὶ μᾶλλον οἱ μετὰ πίστεως
 πειθόμενοι τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ ὅτι καὶ μεγάλοις τισὶν ἀγαθοῖς χρεωφειλέτην
 ἔχομεν τὸν πλουσιοδότην Θεόν.

Εἰς δὲ τὸ δευτέρον καὶ πλείονα ἡγαλλιασάμην καὶ ἀγαλλιῶμαι ἀκούσας
 40 ὅτι ἡ σὴ μεγίστη ἀγιοσύνη ἀνήχθη εἰς τὸν ὑψηλὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς
 Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἀγιοτάτης μητροπόλεως Κυζίκου καὶ ὅτι τὴν
 τῶν ἡμετέρων ψυχῶν ἀνεδέξω προστασίαν. Διὸ καὶ ὑπερευχόμεθα καὶ ἀνα-
 φέρομεν τὸ ὄνομα τῆς σῆς ἀγιότητος ἐν τῇ ἱερᾷ τελετῇ τῆς θείας μυσταγω-
 γίας καὶ ἐν τοῖς διπτύχοις καὶ πανταχοῦ κατὰ τὸ ἔθος, μνημονεύο<ντες>
 45 καὶ τὸν μακαριώτατον πάπαν ὡς ἡ ἁγία σύνοδος διωρίσατο καὶ μᾶλλον ὅτι
 καὶ ἐπιστολὴν ἐδεξάμεθα τῆς σῆς ἀγιότητος, ἵνα μνημονεύωμεν αὐτὸν ὡς
 καὶ ἡμεῖς. Ἔνιοι δὲ τῶν <ἐναντιο>φρόνων ἀμφιβάλουσι λέγοντες, ὅτι τοῦ
 διακόνου μόνου ἐστὶ τὸ μνημονεύειν τὸν μακαρ<ιώτατον> πάπαν ἐν τοῖς
 διπτύχοις καί, εἰ οὐκ ἔστι διάκονος, οὐχί. Ἡμεῖς δὲ λέγομεν ὅτι πάντες οἱ
 50 ἱερεῖς... καὶ ἰδίως μνημονεύειν χρὴ ἐν τῇ ἱερᾷ τελετῇ μετὰ τὸ Ἐξαιρέτως,
 λέγοντες οὕτως. Ἐν πρώτοις μνήσθητι, Κύριε, τοῦ μακαριωτάτου πατρὸς
 ἡμῶν Εὐδγενίου πάπα Ῥώμης καὶ τοῦ ἀγιο<ύ>του ἡμῶν πατριάρχου Μη-
 τροφάνους καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν Φαντίνου· οὕς χάρισαι ταῖς ἀγίαις
 σου ἐκκλησίαις ἐν εἰρήνῃ σώσεις, ἐντίμους, ὄγιεις, μακροημ<ε>ρεῦντας καὶ
 55 ὀρθοδομοῦντας τὸν λόγον τῆς σῆς ἀληθείας. || Οὕτως ἐδίδαξεν ἡμᾶς ὁ ἀρχιε-
 πίσκοπος τῆς πόλεως ἡμῶν μνημονεύειν μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἐν τοῖς
 διπτύχοις τὸν μακαριώτατον πάπαν. Ἄλλ' οὖν ἵκετεύομεν τὴν σὴν μεγίστην
 ἀγιοσύνην πέμψον εἰς ἡμᾶς ἐγγράφως πῶς δεῖ καὶ κατὰ <τίνα> τάξιν λέγειν

39 Εἰς pro Ἐπει scriptum 42 post προστασίαν in marginem : καὶ οὐ μόνον τῇ τῶν πατέρων καὶ τῆς συγκλήτου ἀλλὰ καὶ θεῖα ψίφω χειροτόνησαι πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. 58 post ἐγγράφως signum... quod ad marginem referendum ubi μᾶλλον πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον ἡμῶν scripsit epistolographus. 44 - 58 lacunas manuscripti primus editor supplevit

καὶ μνημονεύειν, ἵνα καὶ τῶν ἐνίων στόματα σιωπήσωσι καὶ ἐν ὁμοιοῖα καὶ
 60 εἰρήνῃ ψάλλωμεν τῷ Θεῷ. Δέομαι καὶ περὶ τῆς σῆς ἀγιότητος, ἵνα θγιαίνης
 καὶ τῷ σώματι ἐν πολλαῖς ἐτῶν περιόδοις καὶ εὐθυμείοις μετὰ τῶν συνοι-
 κούντων σοι ἐν εὐφροσύνῃ Θεοῦ. Ἐγὼ γὰρ ἐνθυμούμενος τῶν γλυκυστάτων
 λογίων σου καὶ τὸ ἰλαρὸν τοῦ προσώπου ἔτι τε καὶ τὸ καλογνώμον καὶ
 65 ἀπλοῦν τῆς χρησιότητος καὶ τὸ συμπαθές, πάνυ θαυμάζω σου καὶ ἐπαινώ
 καὶ δοξάζω καὶ πᾶσι κηρύττω τὴν καλοκάγαθον γνώμην καὶ ἀρετὴν, ἀκμὴν
 καὶ κοιμώμενος φαντάζομαι σε ἐν τῷ νοῦ καὶ ἰστάμενος καὶ καθήμενος καὶ
 περιπατῶν οὐδέποτε ἐπιλήσομαί σου τῆς καλοκαγαθίας· ἀλλὰ δέομαι σου καὶ
 ἱκετεύω, ἐν ταῖς ἀγίαις εὐχαῖς μνημόνευε καὶ ὑπὲρ ἡμῶν τὰ πρὸς τὸν Θεόν,
 ὅπως τύχοιμεν τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως καὶ τῶν
 70 ἐπινοιῶν καὶ προσβολῶν τοῦ ἐχθροῦ ἀποφύγοιμεν. Ἔτι τε δυσωπῶ γράφε
 ἡμῖν, εἰ ἔστι σοι βουλευτόν, ἵνα μανθάνωμεν περὶ τῶν θγαιῶν τῆς σῆς ἀγί-
 οτήτος καὶ ὄριζε ἡμῖν ἀναμφιβόλως τὰ πρὸς χρείαν κατὰ τὸ δυνατόν. Καὶ
 τοῦτο μετὰ θελήματος τοῦ ἀφεντὸς τοῦ μπαΐλου, ἵνα καὶ ἡ ἡμετέρα ἐξουσία
 θεάσῃται. Αἱ ἀγίαι εὐχαὶ τῆς μεγίστης ἀγιοσύνης σου εἴησαν μεθ' ἡμῶν.
 75 Ὁ σὸς δοῦλος καὶ τῶν δούλων τῶν σῶν δοῦλος Μιχαὴλ ἱερεὺς ὁ Καλο-
 φρενῆς θαρρῶν ἔγραψα.